

४९५५

❀ ओ३म् ❀

व्याकरण-कारिकाप्रकाशः

(काशिकास्थकारिकाव्याख्या)

DONATION

व्याख्याता—

श्री सुदर्शनदेवः शास्त्री व्याकरणाचार्यः

सम्पादकः—

श्री वेदव्रतः शास्त्री व्याकरणाचार्यः

१३०
१६८

प्रकाशकः—

आर्यकुमार सभा

गुरुकुलझंजर, रोहतक

व्याकरणकारिकाप्रकाशः

शास्त्रार्थ विद्वत् वेदवाङ्मयस्य
शिक्षास्थकारिकाव्याख्या
भूतपूर्व कुलपति, गुरुकुल कांगड़ी
विश्वविद्यालय द्वारा प्रदत्त

ग्रंथ संग्रह..... 8944

स च

हरयाणाप्रान्तान्तर्गतझज्जरगुरुकुलाधिगतविद्येन तपोधना-

चार्यभगवान्देवमहावैयाकरणपण्डितविश्वप्रियाणां

शिष्येण प्रथमाश्रमिण्डचार्यमदरुणदेव-

शास्त्रिणा प्रणीतः ।

गुरुकुल

संस्कृत-
विभाग

श्री वेदार्थशास्त्री व्याख्या

430,168

8944

प्रकाशकः—

आर्यकुमार सभा

गुरुकुल झज्जर (रोहतक)

प्रथमावृत्तौ
१००० }

विक्रमाब्दाः २०२१
दयानन्दाब्दाः १४०

{ मूल्यम् १.२५
{ सपादरूप्यकम्

६५

* व्याकरण-महाभाष्य *

प्रदीप उद्द्योत टीका एवं विमर्श टिप्पणी सहित
(सम्पादक वेदव्रत शास्त्री व्याकरणाचार्य)

१. प्रथम भाग (नवाह्निक) सजिल्द	१६.००
२. द्वितीय भाग (१-२ अध्याय) सजिल्द	१६.००
३. तृतीय भाग (३-४ अध्याय) "	१६.००
४. चतुर्थ भाग (५-६ अध्याय) "	१७.००
५. पञ्चम भाग (७-८ अध्याय) "	१५.००
६. नवाह्निक (१-४ आह्निक) अजिल्द	७.००
७. " (५-९ आह्निक) "	८.००
८. प्रथम अध्याय (२ से ४ पाद) "	८.००
९. द्वितीय अध्याय "	७.००
१०. तृतीय अध्याय "	८.००
११. चतुर्थ अध्याय "	७.००
१२. पञ्चम अध्याय "	७.००
१३. षष्ठ अध्याय "	९.००
१३. सप्तम अध्याय "	७.००
१५. अष्टम अध्याय "	७.००

सजिल्द सटीक सम्पूर्ण महाभाष्य का मूल्य ८०.०० रुपये और
अजिल्द का ७१.०० रुपये ।

प्रकाशक—हरयाणा साहित्य संस्थान

पो० गुरुकुल झज्जर, जिला रोहतक

मुद्रक—

पं. बालकृष्ण शास्त्री

ज्योतिष प्रकाश प्रेस

कालभैरव मार्ग, वाराणसी

समर्पणम् ॐ

परमपूजार्हाणां तपोधनानां श्रीयुतभगवान्देवाचार्याणां
पावनचरणारविन्देषु सप्रश्रयं समर्प्यते
श्रावणी २०१८ वि० सुदर्शनदेवशास्त्रिणा

भूमिका

व्याकरणतत्त्वदर्शिभिः प्राचीनमुनिभिः प्रणीता इमाः कारिका महाभाष्यकाशिकादिषु ग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते । जयादित्यवामनकृता च काशिका पाणिनीयद्वितीयावृत्तावुपादेयेति कृत्वाऽद्यत्वे सर्वत्रोपयुज्यते । तत्रोद्धृतानां कारिकाणामर्थोपलब्धौ संस्कृतव्याकरणाध्येतृभिश्छात्रैरत्यन्तमसौकर्यमनुभूयते । केवलं छात्रा एव नापि तु पाठका अपि कारिकार्थप्रकाशने काठिन्यमिवानुभवन्त आसामध्यापनमनागतार्थं त्यजन्ति । अनेनाध्येतृणां मानसेष्वसन्तोषधाराः प्रादुर्भवन्ति । एतदसौकर्यमपाकर्तुं महावैयाकरणपण्डितविश्वप्रियशास्त्रिणां सत्प्रेरणाभिर्विरचितो व्याकरणकारिकाप्रकाशनामकोऽयं ग्रन्थः संस्कृतव्याकरणानुरागिणां सेवायामुपस्थाप्यते । अध्यापकानामन्तेवासिनां चेदमुल्लिखितं पठनपाठनासौविध्यं यदि यस्मिन् कस्मिन्नप्यंशेऽपाभविष्यति चेदहं स्वश्रमं सफलीभूतं मंस्ये ।

अत्र रचनायां यत्किमपि गुणजातं दरीदृश्यते तत्सर्वं ममाचार्यप्रवराणां गुरुवर्याणां च कृपाफलम् । यानि चात्र स्खलितानि दृग्गोचरीभवन्ति तानि विश्वानि ममेति । मामकीनं स्खलितं निभाल्य मतिमन्तो महाशया नोपहसिष्यन्त्यपितु सुधिया संशोधयिष्यन्तीति मे मतिः ।

विनीतः—

सुदर्शनदेवः शास्त्री व्याकरणाचार्यः

सम्पादकस्य निवेदनम्

महाविद्यालयगुरुकुलझजरेऽधीतविद्यस्य नानाशास्त्रविचक्षणस्य व्याकरणाद्याचार्यस्य सतीर्थस्य पण्डितसुदर्शनदेवशास्त्रिणाऽभिनवाम-द्वितीयां कृतिं सम्पाद्य प्राकाश्यं नयतामाविर्भवति नश्चेतसि कश्चिदुल्लास-विशेषः ।

सूत्रक्रममाश्रित्य पाणिनीयव्याकरणाध्येतॄणां छात्राणां विदुषां च न तिरोहितमस्ति काशिकावृत्तेर्वैशिष्ट्यम् । तत्र विद्यमानानां व्याकरण-सिद्धान्तप्रतिपादककारिकाणामर्थावबोधाय पिपठिष्वश्छात्रा अध्याप-काश्चापि यत्र तत्र भाष्य-न्यास-पदमञ्जरीप्रभृतिग्रन्थानाश्रयन्ते । प्रथमं तावत्ते ग्रन्था न सर्वत्र सुलभाः, समुपलब्धेषु च तेषु तत्तत्सूत्र-व्याख्यानेष्वर्थान्वेषणाय महानध्यवसायः कालश्चापेक्ष्यत इति पठन-पाठनवेलायां भवति महानन्तरायः । सर्वमिदं कष्टमध्ययनाध्यापनकर्मणि स्वयमनुभवता तत्र भवता लेखकेन कृतोऽयमनल्पपरिश्रमो नूनमध्ये-तॄणां सौख्यमापादयिष्यतीति मन्ये ।

ग्रन्थस्यास्य कृत्स्नं मुद्रणव्ययं वहद्विरार्यकुमारैराकुमारं यशः पाणिनेरिति भगवतो भाष्यकारस्य सूक्तिर्बलादिव स्मृतिपथमारोपिता । तेभ्यः किमधिकं ब्रूमो वर्धन्तामार्यकुमारा इत्येव भूयासुर्नः शुभाशिषः ।

वाराणसीस्थज्योतिषप्रकाशमुद्रणालयाध्यक्षाः श्रीबालकृष्णशास्त्रि-णोऽपि धन्यवादाहार्हा येषां सत्प्रयत्नेनास्य पुस्तकस्य मनोहारि मुद्रणं समपद्यत ।

सर्वथा चारुसम्पादनाय घटमानेनापि मया प्रमादाद् दृष्टिदोष-वशाद् वा यदि क्वचित् स्खलितं चेद् गुणैकगृह्यैर्विद्वद्भ्यैर्वैयाकरणैः संशोध्य पठनीयं पाठनीयं चेति बद्धाञ्जलिः प्रार्थयते—

ज्येष्ठशुक्ला ३, २०२१ वि० } वेदव्रतः शास्त्री व्याकरणाचार्यः
१२ जून १९६४ ई० } झज्जरगुरुकुलोपाचार्यः

सम्मती

गतवत्यपि बहुतिथे काले विद्यमानेष्वपीतरव्याकरणेषु साम्प्रतं पाणिनीयव्याकरणमेव सर्वत्र पापञ्च्यते । एतस्य च पाणिनीयव्याकरणस्य व्याख्याभूतं पण्डितजयादित्यवामनाभ्यां विरचितं काशिकाख्यं प्रशस्यं पुस्तकम् । अस्यानुशोलनशीलानां गहनकारिकोर्मिजालदुस्ताराम्भोधेः पारं जिगमिषूणामन्तेवासिनां कारिकातत्त्वज्ञानाय शङ्कासमाधानरूपं व्याकरण-कारिकाप्रकाशाख्यं पुस्तकं विलिख्य प्राचीनव्याकरणविचक्षणः श्रीयुताचार्य-सुदर्शनदेवशास्त्री विद्यार्थिनो नितरामुपाकार्षात् । सुपरिश्रमफलभूतेयं कृतिस्तस्य विदुषः स्वान्तं नितान्तमाह्लादयिष्यति सन्तोषयिष्यति चानवद्यविद्यारतं वदुवरमिति मे दृढतमो विश्वासः ।

राजवीरः शास्त्री प्रधानाध्यापकः

ता० ४।३।१९५९ ई०

झज्जर-गुरुकुलम् (रोहतक-मण्डलम्)

गुरुकुलझज्जरनिर्द्धारनिपीतविद्येन विद्या-त्याग-तपःसहोदरस्य महर्षि-दयानन्दप्रदर्शितार्षपाठविधिप्रचारणे बद्धपरिकरस्य नक्तंदिवमनन्यभक्त्या महर्षिसिद्धान्तरक्षणप्रसारानुसरणसमर्पितजीवनस्य श्रामद्भगवान्देवाऽऽ-चार्यस्य शिष्येण श्रीसुदर्शनदेवशास्त्रिणा निर्मितं काशिकास्थकारिकाणां व्याख्यानभूतस्य कारिकाप्रकाशाख्यस्य ग्रन्थस्य हस्तलेखं समवलोक्य विहङ्गमदृष्ट्या प्रसन्नं मे चेतः । प्राचीनपरम्परातः संप्राप्तानां व्याकरण-विद्याग्रन्थिसमुद्घाटिकानां व्याकरणविद्यापारावारीणैर्निरस्तसमस्त संशीतिधीरधिषणैर्महाभाष्यकारैरपि स्वकीये महाभाष्ये विविधेषु स्थलेषु स्मृतानाम् अन्यैश्च पुनर्विविधैः काशिकादिग्रन्थेषु समुल्लिखितानामासां कारिकाणामनवद्यमननुपेक्ष्यञ्च महत्त्वं कस्य व्याकरणविज्ञानचणस्य हृदये न जागर्तितमाम् । ग्रन्थोऽयं सर्वथातिलाभकारी अध्येतृणामध्यापयितृणां च कृते । यतो व्याकरणशास्त्रस्य पठनपाठनविषये नूनमनतिन्यूना खल्व्वासां कारिकाणामावश्यकता । तदिदं चित्ते निधाय प्रियसुदर्शनदेवेन ग्रन्थ-स्यास्य लेखकृतः प्रयत्नः सकलश्च सोऽयमत्र । अयं ग्रन्थो विद्यार्थिनां तथा चाध्यापकानां महतीमावश्यकतां पूरयिष्यति सर्वैर्लब्धसमादरो भविष्यति समेध्यति च प्रचारमेवं प्रसारमतितरामित्याशास्ते—

पञ्चवटी १७-८-६१

(नासिक)

{

वैद्यनाथः शास्त्री ।

गुरुपरम्परा

(१)

प्रज्ञाचक्षुर्महातेजा वेदवेदाङ्गपारगः ।
यतीन्द्रो विरजानन्द आर्षविद्याप्रसारकः ॥

(२)

मथुरायामुवासासौ दयानन्दगुरुर्महान् ।
तस्यैव शिष्यमालायां छात्ररत्नान्यनेकशः ॥

(३)

उदयप्रकाशो जज्ञे शिष्यमण्डलमण्डनः ।
शुद्धचेता महाविद्वान् ज्योतिर्विद्याविशारदः ॥

(४)

उदयस्य विनेयोऽभूद् गङ्गादत्तो महाद्युतिः ।
शुद्धबोधाभिधो धीमान् व्याकरणारुणो यतिः ॥

(५)

शुद्धबोधस्य विप्रस्य गुणवान् प्रतिभानवान् ।
अन्तेवासी ऋषेर्भक्तो राजेन्द्रोऽयं विराजते ॥

(६)

वेदविद्यालयनाम्ना दिल्ल्यां दिल्लीस्थयमुनातटे ।
आश्रमो निर्मितो येन वेदज्योतिःप्रसारकः ॥

(७)

राजेन्द्रस्य च विज्ञस्य विनेयौ भाग्यशालिनौ ।
भगवान्देवो वर्णीन्द्रो विश्वप्रियो बुधस्तथा ॥

(८)

एषां महत्या. कृपया मया ज्ञानमुपार्जितम् ।
एषा यथाक्रमं दिष्टा गुरुपरम्परा शुभा ॥

गुरुजनवन्दनम्

(१)

तपस्विब्रह्मचारीन्द्रमाचार्यं हितचिन्तकम् ।
पूजार्हं भगवद्देवमैतिह्यतत्त्वकोविदम् ॥

(२)

अष्टाध्यायीमहाभाष्यं यस्य कण्ठविभूषणम् ।
पूज्यं पण्डितराजं तं विश्वप्रियमहोदयम् ॥

(३)

मुनीन्द्रं देवराजं तं देवराजमिवापरम् ।
निरुक्ताध्यापकं विद्ममहिंसायां प्रतिष्ठितम् ॥

(४)

आर्याणां कविरत्नं तं मेधाव्रतमहामुनिम् ।
साहित्यपाठकं विप्रं सरस्वतीसुतोत्तमम् ॥

(५)

नैकग्रन्थप्रणेतारं साङ्ख्यवेदान्तयोगुरुम् ।
शास्त्ररहस्यवेत्तारं ब्रह्मपूर्वं मुनिं तथा ॥

(६)

नानाशास्त्रेषु निष्णातं योगदर्शनपाठकम् ।
महामुनिं तमाचार्यं भैरवात्म्यस्य सद्गुरुम् ॥

(७)

न्यायवैशेषिकं शास्त्रं कण्ठे यस्य सुशोभते ।
सिद्धान्तिसंज्ञया ख्यातं जगद्देवं च तार्किकम् ॥

(८)

वन्दते विदुषां सोऽयं वशंवदसुदर्शनः ।
पूज्यानां गुरुवर्गाणां कृपापात्रममन्दधीः ॥

* परमात्मने नमः *

व्याकरणकारिका-प्रकाशः

ऐ औच् ॥ पा० प्रत्या० ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते चकारमितं करोति,
अच् इच् एच् ऐच् प्रत्याहारार्थम् ।

कारिका—प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमजग्रहणेषु न ।

आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः ॥

शङ्का—‘अ इ उण्’ ‘ऋलृक्’ ‘ए ओङ्’ ‘ऐ औच्’ इत्यत्र ये प्रत्याहारार्थं
णकारादयोऽनुबन्धाः क्रियन्ते, तेषामनुबन्धानाम् अजग्रहणेषु = अच्
इत्युक्त्वा ये वर्णा गृह्यन्ते तेषु वर्णेषु (अनुबन्धार्थं कृतानां णकारादि-
वर्णानाम्) कथम् = किमर्थं ग्रहणं न भवति ?

समाधानम्— आचारात्

पाणिनि-आदि-आचार्याणाम् आचाराद् = व्यवहाराद् विज्ञायते यद्
अनुबन्धार्थानां णकारादिवर्णानाम् अजग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति । यतो
हि तेष्व्वाचार्या अच्-सम्बन्धि-कार्याणि न कृतवन्तः । तद्यथा—“तृषि-
मृषिकृषेः काश्यपस्य” (पा० १।२।२५) इत्यत्र ककारे परतो यणा-
देशाभावः । एवमन्यत्राप्यूहम् । इति प्रथमो हेतुः ।

अप्रधानत्वात्

प्रधानम् = मुख्यम् । अप्रधानं गौणम् । अप्रधानस्य भावोऽप्रधानत्वम्,
तस्मात् अप्रधानत्वात् । एषाम् अनुबन्धार्थानां णकारादीनां वर्णानाम् अक्षु

प्रधानतयोपदेशो न क्रियते । अप्राधान्येनेमेऽत्रोपदिष्टा वेदितव्याः । एषा हि शब्दशास्त्राचार्यस्य पाणिनेर्नीतिर्लक्ष्यते यद् अच्-वर्णान् अक्ष्वेवोपदिशति, हल्-वर्णांश्च हल्ष्वेव । तस्मात् “प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः” इत्यपि अत्र स्मरणीयम् । इति द्वितीयो हेतुः ।

लोपश्च बलवत्तरः ॥

लोपः = अदर्शनम् । बलवत्तरः = बलवान् एव बलवत्तरः स्वार्थे तरप्-प्रत्ययः । अल्पात्तरम् इतिवत् । णकारादीनाम् अनुबन्धवर्णानां लोपः खलु भवति लोपस्य बलवत्तरत्वात्, “सर्वविदिभ्यो लोपविधिर्वलीयान्” इत्युक्तत्वात् । विद्यमानस्य संज्ञिनः संज्ञा शक्यते कर्तुम्, लुप्तत्वादसतः कथं संज्ञा शक्या प्रतिपत्तुम् । लोपस्य वलीयस्त्वादनुबन्धानां प्रत्याहारेषु ग्रहणं न भवतीति विज्ञेयम् । इति तृतीयो हेतुः ।

एवं त्रिभिर्हेतुभिः प्रतिपादितं यद् णकारादीनाम् अनुबन्धवर्णानां प्रत्याहारेषु ग्रहणं न भवतीति ।

निपात एकाजनाङ् ॥ पा० १।१।१४ ॥

आङ्भिन्न एकाच् निपातः प्रगृह्यसंज्ञको भवति ।

कारिका—ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

शङ्का—“निपात एकाजनाङ्” इति सूत्रे डिद्-आकारस्य प्रगृह्यसंज्ञा प्रतिषिध्यते । डिच्चायमाकारोऽडिच्च । तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नर्थेऽयं डित्, कस्मिंश्चार्थेऽयम् अडित्, इति व्यवस्थापयितुमाह—

ईषदर्थे

ईषदर्थे = अल्पाथेऽयमाकारो डिद् विज्ञेयः । तद्यथा—आ + उष्णम् ओष्णम् ईषदुष्णमित्यर्थः । अथ च—

[पादः १]

प्रथमोऽध्यायः

३

क्रियायोगे

क्रियायोगे = क्रियासम्बन्धे चायम् आकारो ङिद् वेदितव्यः । तद्यथा—
आ + इतः = एतः, आगच्छत इत्यर्थः । तथा च—

मर्यादाभिविधौ च यः ।

मर्यादायाम् अभिविधौ चार्थे य आकारस्तं ङितं विद्यात् = जानीया-
दित्यर्थः । तद्यथा—मर्यादायाम् आ + उदकान्तात्, ओदकान्तात्
उदकपर्यन्तमित्यर्थः । अभिविधौ = आ + अहिच्छन्नात्, आहिच्छन्नात्,
अहिच्छन्नपर्यन्तमित्यर्थः । मर्यादा विना तेन, अभिविधिश्च सह तेन
भवति ।

वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

वाक्यं च स्मरणं च ते वाक्यस्मरणे, तयोर्वाक्यस्मरणयोः । वाक्ये—
पूर्वकथितस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वप्रकाशनार्थं य आकारः प्रयुज्यते स
वाक्यार्थे विज्ञेयः । स्मरणे—यः स्मृतिसूचक आकारः प्रयुज्यते स
स्मरणार्थे विज्ञेयः । वाक्यार्थे तावत्—“आ एवं नु मन्यसे” पूर्वमेवं त्वया
न मन्यते स्म, इदानीमेवं मन्यस इति भावः । स्मरणार्थे तावत् = “आ
एवं किल तत्” एवमुच्चारयन् कश्चिद् विस्मृतविषयं स्मरति ।

अत्र वाक्ये स्मरणे चार्थेऽङित्त्वादाकारस्य प्रगृह्यत्वम् । प्रगृह्यत्वाच्च
प्रकृतिभावः, “प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्” (पा० ६।१।१२३) इति ।

ईदृतौ च सप्तम्यर्थे ॥ पा० १।१।१८ ॥

ईदन्तम् उदन्तञ्च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्तमानं प्रगृह्यसंज्ञकं
भवति ।

कारिका—ईदृतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद् भवेत् ।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।
ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥

शङ्का— ईदूतौ सप्तमीत्येव

“ईदूतौ सप्तमी” इत्येतावतैव सूत्रेण सर्वं कार्यं सिद्धं भविष्यति,
किमर्थमर्थग्रहणं क्रियते ?

समाधानम्— लुप्तेऽर्थग्रहणाद् भवेत् ।

“सोमो गौरी अधिश्रितः” [ऋ० ९ । १२ । ३] इह लुप्तायां
सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । इच्छामश्चात्रापि प्रगृह्यसंज्ञा भवेदिति,
अर्थग्रहणाच्चात्र प्रगृह्यसंज्ञा भवितुं समर्था, यतो हि विद्यतेऽत्र सप्तम्यर्थः,
न तु सप्तमी, एतदर्थमर्थग्रहणं क्रियते ।

शङ्का—नात्र सप्तमीविभक्त्यल्लोपो भवति, किन्तु—गौरी + डि =
गौरी + इ = गौरी “अकः सवर्णे दीर्घः” (पा० ६ । १ । ९९) इति पूर्व-
परयोरादिवद्भावात् पूर्वसवर्णदीर्घैकादेशोऽत्र भवति ।

समाधानम्— पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥

यदि पूर्वस्य सवर्णो भवति चेत्तत्र । “वार्णादाङ्गं बलीयः इति कृत्वा
गौरी + डि इत्यत्र “आण्व्याः” (पा० ७ । ३ । ११२) “डेराण्व्या-
म्नीभ्यः” (पा० ७ । ३ । ११६) इत्याभ्याम् आट्-भाव आम्-भावश्च
प्राप्नोति । तस्मान्नात्र पूर्वसवर्णो भवति । ततोऽत्रार्थग्रहणं कर्तव्यमिति
तात्पर्यम् ।

शङ्का—आचार्यः प्राह ईदूतौ सप्तमीति । न च क्वचिद् ईदन्तम्
ऊदन्तं च सप्तमीरूपं दृश्यते, तस्मादाचार्याणां वचनसामर्थ्यात् पूर्वसवर्णो
भविष्यति ।

समाधानम्— वचनाद्यत्र दीर्घत्वं

को नाम प्राह—ईदन्तम् ऊदन्तञ्च सप्तमीरूपं नोपलभ्यत इति ।

[पादः १]

प्रथमोऽध्यायः

५

यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते दृश्यते तत्र ईदन्तं सप्तमीरूपम् । तत्र च विद्यत आचार्यवचनस्यावकाशः । तद्यथा—“दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्” (ऋ० ७ । १०३ । २) । अत्र सरस् + डि इति स्थिते “इया-डियाजीकाराणामुपसंख्यानम्” (७ । १ । ३९ सूत्रे वार्तिकम्) इत्यनेन डि-स्थाने ईकारादेशः । सरस् + ई = सरसी । आचार्यवचनस्य सावकाशत्वात् “सोमो गौरी अधिश्रितः” इत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा न स्यात् । नैत्याह—

तत्रापि सरसी यदि ।

“सोमो गौरी अधिश्रितः” इत्यत्रापि प्रगृह्यसंज्ञा सिद्धा । कथमिति चेत् प्राह—“सरसी यदि,” यदि सरसीशब्दस्य प्रथमान्तस्य लोके प्रवृत्तिर्दृश्यते चेत् । अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रथमान्तस्य प्रवृत्तिः । तद्यथा—“दक्षिणापथे महान्ति सरांसि सरस्य” इत्युच्यन्ते । तस्मात् सरसी इत्यत्र डेः स्थान ईकारादेश एवेति न शक्यते वक्तुम् । लोके प्रथमान्तस्य सरसी-शब्दस्य प्रवृत्तित्वात् सप्तम्या अत्र लुगित्यपि शक्यते वक्तुम् । तस्माद्यत्रापि सप्तम्या लुक् तत्र सर्वत्रार्थग्रहणमन्तरैव सिद्धम् ।

—अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

“ईदूतौ०...” इति सूत्रेऽर्थग्रहणं विधाय ज्ञापयत्याचार्यः, तदन्तत्वे—“ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्” (पा० १ । १ । ११) इति सूत्रे लुप्तायां सप्तम्यां प्रत्ययलक्षणं मत्वा प्रगृह्यसंज्ञा न भवतीति, तेन कुमारी + ओस् + अगार + सु, “कुमार्योगारम् कुमार्यगारम्” वधू + ओस् + अगार + सु “वध्वोरगारम् वध्वगारम्” इति सिद्धं भवति ।

अर्थग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमाह—

मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥

अथवा वापी + डि + अश्व + सु, नदी + डि + आति + सु “वाप्याम् अश्वो वाप्यश्वः” “नद्याम् आतिर्नद्यातिः” इत्यत्र समासे कृते सप्तमीसह-

चरितस्य ईकारान्तस्य पूर्वपदस्य स्यात् प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणं कृतम् ।
वापी शब्दस्य ईकारान्तस्य सप्तम्यर्थेऽविद्यमानत्वात् प्रगृह्यसंज्ञाऽभाव इति
विज्ञेयम् । एवमर्थमर्थग्रहणं क्रियते ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ पा० १।१।३७ ॥

स्वरादिगणे पठिता निपातसंज्ञकाश्च शब्दा अव्ययसंज्ञका भवन्ति ।

कारिका—सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

अव्ययलक्षणमाह— सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु

यच्छब्दरूपं त्रिषु लिङ्गेषु = स्त्रीपुनपुंसकेषु सदृशं = तुल्यरूपमेव स्यात्
तदव्ययं विज्ञेयम् । तद्यथा सामिशब्दोऽर्धपर्यायवाची अव्ययम्, सामि लता,
सामि पटः, सामि फलम् । एवं सर्वत्र ।

अथच— सर्वासु च विभक्तिषु ।

यच्च सर्वासु चापि विभक्तिषु = प्रथमा-द्वितीया-तृतीया-चतुर्थी-पञ्चमी-
षष्ठी-सप्तमीषु सदृशं = तुल्यरूपमेव स्यात् तदप्यव्ययं विज्ञेयम्, तद्यथा—
नीचैः, उच्चैरित्यादि ।

अथच— वचनेषु च सर्वेषु

यच्च वचनेषु चापि सर्वेषु = एकत्व-द्वित्व-बहुत्वेष्वपि सदृशं = तुल्यरूपं
स्यात् तदप्यव्ययं विज्ञेयम् । तद्यथा—मिथ्या वर्तते, मिथ्या वर्तते, मिथ्या
वर्तन्ते, इत्यादि ।

यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

एवं “स्त्रीपुनपुंसकानि सत्त्वगुणाः, एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान्
केचिद् वियन्ति (प्राप्नुवन्ति) केचिन्न वियन्ति । ये न वियन्ति
तदव्ययम्” इति भाष्ये पतञ्जलिः ।

इति व्याकरणकारिका-प्रकाशे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

इको झल् ॥ पा० १।२।९ ॥

इगन्ताद् धातोः परो झलादिः सन्प्रत्ययः किद्वद् भवति ।

कारिका—इकः कित्त्वं गुणो मा भूदीर्घारम्भात् कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

शङ्का— इकः कित्त्वं

किमर्थम् इगन्ताद् धातोः परस्य सन्-प्रत्ययस्य कित्त्वमुच्यते ?

समा०— गुणो मा भूत्

चिचीषति, तुष्टूषति इत्यादौ सनः कित्त्वाद् गुणो मा भूदिति सनः कित्त्वं विधीयते ।

शङ्का— दीर्घारम्भात्

चिचीषति, तुष्टूषति इत्यत्र “अज्झनगमां सनि” (पा० ६।४।१६) इति दीर्घवचनसामर्थ्यादेव गुणो न भविष्यति, किं कित्त्वविधानेन ?

समा०— कृते भवेत् ।

ननु च दीर्घत्वे कृते सति सनः कित्त्वाऽभावात् पुनर्गुणो भवेत् “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” (पा० ७।३।८४) इति ।

शङ्का— अनर्थकं तु

यदि कृतेऽपि दीर्घत्वे पुनर्गुणः स्यात्तर्हि दीर्घवचनमनर्थकं स्यात् ।

समा०— ह्रस्वार्थं

चिचीषति इत्यादौ ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यतीति न दीर्घवचनस्यानर्थक्यं विशेषम् ।

शङ्का— दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

स्याद् ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणाभावः, ये तु दीर्घा इकस्त-
द्यथा निनीषति, लुलूषति, इत्यत्र सनोऽकिच्वाद् गुणः प्राप्नोति । दीर्घाणां
तु पुनर्दीर्घो न भविष्यति, तद्यथा—न हि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते ।

समा०— सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्

समर्थस्य भावः सामर्थ्यम्, तस्मात् सामर्थ्याद् हि दीर्घाणामपीकां
पुनर्दीर्घत्वेन भाव्यम् । तद्यथा—लोके पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा सामर्थ्यात् ।
भुक्तवान् अपि पुनर्भुङ्क्ते संयावादिभोजनविशेषात् ।

शङ्का—यथा दीर्घवचनसामर्थ्याद् इको गुणो न विधीयते तथैव
ऋकारान्तानामपि सति दीर्घत्वे सति “ऋत इद्धातोः” (पा० ७।१।१००)
इति इकारेण न भवितव्यम् ।

समा०— ऋदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

ऋत इत्वम् = ऋदित्वम् । दीर्घः संश्रयः = निमित्तं यस्य तद् दीर्घ-
संश्रयम् । दीर्घत्वनिमित्तेनैव ऋत इत्वं विधीयते, यदि दीर्घत्वं न स्यात्तर्हि
ऋत इत्वमपि न स्यात्, तस्मात् “यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाध्यते
यस्य तु विधेः पुनर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते ।” गुणं प्रति दीर्घत्वविधेरानर्थ-
क्यमेव, ऋत इत्वं प्रति तु निमित्तमेवेति विज्ञेयम् ।

शङ्का—स्यादेतद् ह्रस्वानामृवर्णान्तानां दीर्घत्वम् ऋत इत्वस्य
निमित्तम्, परं “तृ प्लवनसंतरणयोः” तितीर्षति इत्यादौ, इत्वेन न
भवितव्यं, दीर्घत्वस्यानिमित्तत्वात् (प्रकृतिपाठ एव दीर्घत्वात्) ।

समा०— दीर्घाणां नाकृते दीर्घे

न + अकृते = अवश्यकृत इत्यर्थः । दीर्घाणामपि ऋवर्णान्तानामवश्य-
कृते दीर्घत्वम् ऋत इत्वेन भवितव्यम् । दीर्घाणामपि दीर्घत्वं भविष्यति, सूत्राणां
पर्जन्यवत् प्रवृत्तेः । तस्मात् सर्वत्र दीर्घवचनसामर्थ्याद्गुणो न भविष्यति ।
पुनः किं सनः किच्चेन ?

प्रयोजनमाह—

णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

यथाऽनवकाशं दीर्घत्वं गुणं बाधते एवं णिलोपमपि बाधेत । तेन ङप् + णि + सन् । ङप् ङप् + स । ङप् + स । शीप्स + लट् । शीप्स + शप् + तिप् । शीप्सति इति सिद्धं न स्यात् । सनः क्त्वे तु सति “चिचीषति” इत्यादौ सनः क्त्वं सावकाशं भवति, सावकाशत्वाद् दीर्घो णिलोपं न बाधते, परत्वाणिलोपस्तावद्भवति । एतदर्थम् इगन्ताद्धातोः परस्य सन्-प्रत्ययस्य क्त्वं विधीयते ।

न क्त्वा सेट् ॥ पा० १।२।१८ ॥

सेट् क्त्वाप्रत्ययः किद्वन्न भवति ।

कारिका—न सेडिति कृतेऽक्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥

इत्वं कित्सन्नियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वर्थं किदतिदेशान्निगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

स्थापना— न सेडिति कृतेऽक्त्वे

“न सेट्” इत्यनेनैव सेट्-मात्रस्याक्त्वे कृते सर्वमिष्टं सिद्धं भवति, नार्थः क्त्वाग्रहणेन ।

शङ्का—यदि “न सेट्” इत्येतावतैव सर्वत्र सेटि, अक्त्वं प्रतिपाद्यते चेत् ‘गुधितः, गुधितवान्’ इत्यत्र निष्ठायामक्त्वाद् गुणः प्राप्नोति ।

समा०— निष्ठायामवधारणात् ।

अवधारणम् = निश्चितीकरणम्, तस्मात् । निष्ठायाम् “निष्ठाशीङ्स्विदिमिदिक्विदिधृषः” (पा० १।२।१९) इत्यवधारणं क्रियते यत् शीङादिभ्य

एव धातुभ्यो निष्ठाऽकिद् भवति नान्येभ्य इति । तस्माद् गुधितः, गुधितवान् इत्यत्र गुणो न भविष्यति ।

शङ्का—“न सेट्” इति सूत्रविन्यासे सेटि लिटि (परोक्षायाम्) जग्मिव, जग्मिव, इत्यत्राकिच्वाद् उपधालोपो न स्याद् इति दोषः ।

समा०— ज्ञापकान्न परोक्षायाम्

ज्ञापकम् = बोधकमित्यर्थः । परोक्षायाम् = सेटि लिटि ज्ञापकत्वात् किञ्च न भविष्यति ।

शङ्का— किं तावत् तज्ज्ञापकम् ?

समा०— सनि झल्यग्रहणं विदुः ॥

आचार्यः “इको झल्” (पा० १।२।९) इत्यत्र झल्यग्रहणं विधाय झलादिसनः किञ्च शास्ति तेन विज्ञायते “न सेट्” इत्यत्रौपदेशिकस्य किञ्चस्य प्रतिषेधो भवति, नातिदेशिकस्य = तुल्यतया विहितस्येति । यदि सर्वस्यैव किञ्चस्य प्रतिषेधः स्यात्तर्हि “इको झल्” (पा० १।२।९) इत्यत्र झल्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । कथमिति चेद्, उच्यते—“शिशयिषते” इत्यादौ भवत्वजादिसनोऽपि किञ्चम्, “न सेट्” इत्यनेन प्रतिषेधो भविष्यति । तेन विस्पष्टं विज्ञायते “न सेट्” इत्यत्रौपदेशिकस्य किञ्चस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति ।

शङ्का—नैतदस्ति प्रयोजनं झल्यग्रहणस्य । उत्तरार्थमेतत् स्यात् “स्थाध्वोरिच्च” (पा० १।२।१७) इति । इदादेशो झलादौ यथा स्यात् तेनेह मा भूद् इत्वम्—उपास्थायिषाताम्^१, उपास्थायिषत । यद्यत्र झल्यग्रहणं न स्यात्तर्हि इडादावपि सिचि यकारस्येत्वं प्रसज्येत ।

१—उपास्थायिषाताम्—उप अट् स्था च्लि लुङ् । उप अ स्था सिच् आताम् । “स्यसिच्सीयुट्तासिषु०.....” (पा० ६।४।६२) इति चिण्वद्भाव इट् च । चिण्वद्भावे युगागमः । उपास्था युक् इट् स आताम् । उपास्थायिषाताम् ।

समा०— इत्त्वं कित्सन्नियोगेन

“स्थाध्वोरिच्च” (पा० १।२।१७) इति सूत्रे यत्र यत्र कित्त्वं तत्र तत्र इत्त्वम् । कित्त्वं प्रधानभूतम् इत्त्वञ्चान्वाच्यशिष्टं कित्त्वसहचरितमित्यर्थः । तेन—“उपास्थायिपाताम्” इत्यत्र कित्त्वाभावाद् इत्त्वं न भविष्यति ।

निदर्शनमाह—

रेण तुल्यं सुधीवनि ।

रेण = रेफेण तुल्यमेतदित्त्वं विशेष्यम् । तद्यथा—शोभना धीवानो यस्यां सा सुधीवा “अनो बहुव्रीहेः” (पा० ४।१।१२) इति ङीवभावे “वनोरच” (पा० ४।१।७) इति रेफोऽपि न भवति, एवं कित्त्वाभाव इत्त्वमपि न भवति ।

शङ्का—

वस्वर्थ

क्वसुः = वसुः, तदर्थम् । वस्वर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्त्तव्यम् । वसौ हि औपदेशिकं कित्त्वं तेन “न सेट्” इति कित्त्वे प्रतिषिद्धे ‘जग्मिवान्’ इत्यत्र “अनिदितां हल०” (पा० ६।४।२४) इत्युपधालेपो न प्राप्नोति ।

समा०—

किदतिदेशात्

मतमेतद् वसौ हि औपदेशिकं कित्त्वम् । परन्तु “असंयोगाह्लिट् कित्” (पा० १।२।५) इत्यातिदेशिकं कित्त्वमाश्रित्य “न सेट्” इति कित्त्वस्य प्रतिषेधो न भविष्यति ।

क्त्वाग्रहणस्य प्रयोजनमाह—

निगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

“न सेट्” इत्यकित्त्वे कृते निगृहीतिः = नि + ग्रह् + क्तिन् + सु । नि + गृह् + इट् + ति + रु । नि + गृह् + ई + ति + र् । ‘निगृहीतिः’, इत्यत्र

१—महाभाष्ये—“क्त्वा च विग्रहात्” इति पाठः । “तत्तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्त्तव्यम् ? न कर्त्तव्यम् । “क्त्वा च विग्रहात्” । उपरिष्टाद् योग-विभागः करिष्यते—“न सेट्” “निष्ठाशीङ्” “मृषस्तिति-

क्तिन्प्रत्ययस्यप्यकिञ्चं स्यात् सेट्त्वात् । सति चाकिञ्चे “ग्रहिज्यावायि०”
(पा० ६।१।१६) इति सम्प्रसारणाभावे “निगृहीतिः” इति रूपं न
स्यात् । इष्यते च स्यादिति । तस्मात् क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम्^१ ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

भूवादयो धातवः ॥ पा० १।३।१ ॥

क्रियावाचिनो भूवादयः शब्दा धातुसंज्ञका भवन्ति ।

कारिका—भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

भूवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥

शङ्का—“भूवादयः” पदेऽस्मिन् यदि संहिताया पाठस्तर्हि “भ्वादयः”
इति यणादेशेन भवितव्यम् । अथासंहितया पाठस्तदा ‘भू-आदयः’ इति
भवितव्यम् । न कदाचिद् ‘भूवादयः’ इति । कुतोऽयं वकारः ?

समा०— भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

“भूवादयः” इत्यत्रायं वकारो मङ्गलार्थः प्रयुक्तो वेदितव्यः । तथा च
कथयाञ्चकार भाष्यकारः—“मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि
शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गल-
युक्ता यथा स्युरिति ।” (१. ३. १) । अथवा—

क्षायाम्” “उदुपधाद्...” ततः पूङः । पूङश्च निष्ठा सेण्ण किद्
भवति । ततः “क्त्वा च” । क्त्वा च सेण्ण किद् भवति । “पूङ” इति
निवृत्तम् ।”

१—भगवता पतञ्जलिना तु ‘क्त्वा’ग्रहणं प्रत्याख्यातम् भाष्ये, योग-
विभागेनैवेष्टसिद्धेः । (सम्पादकः)

१ भूवो वार्थं वदन्तीति

“भूवादयः” इत्यत्र नादिशब्देन सह समासो भू आदिर्येषां ते भूवादय इति । किं तर्हि ? वद्धातोरौणादिक इज् कर्तृसाधनः, वादिरिति । भू + डस् + वादि + जस् = भुवं वदन्तीति भूवादयो भूवाचका इत्यर्थः । भू च क्रियासामान्यवाची, क्रियावाचका इति यावत् । क्रियावाचका भू-आदयः शब्दा धातुसंज्ञका भवन्ति । अथवा—

भ्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥

“भूवादयः” इत्यत्र ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्यनेन सह आदिशब्दस्य समासो भवति, वा आदिर्येषां ते वादयः । आदिः = प्रकार इत्यर्थः । भ्वर्थाः = भूतुल्यार्थाः शब्दाः, वादयः = वा गतिगन्धनयोरित्येवंप्रकाराश्च शब्दा धातुशब्देन स्मृता वेदितव्याः, ते धातुसंज्ञका भवन्तीति भावः ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अकथितञ्च ॥ पा० १।४।५१ ॥

अपादानादिभिर्यदकथितं कारकं तत्कर्मसंज्ञकं भवति ।

कारिका—

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

दुहि,—याचि, रुधि, प्रच्छि, भिक्षि, चिज् इत्येतेषां धातूनां यद् उपयोग-निमित्तम् = उपयुज्यते (सेव्यते) इत्युपयोगः पय आदिकं फलादिकं वा । तस्योपयोगस्य निमित्तं (कारणं) गवादि वृक्षादि वा, तत्कर्मसंज्ञकं भवति । अपूर्वविधौ = पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः, न पूर्वविधिः, अपूर्वविधिः तस्मिन् । पूर्वविधिं वर्जयित्वाऽकथितमिति भावः । अयमभिप्रायः—दुह्यादीनां

१—कारिकाया उत्तरार्धभागो भाष्ये न विद्यते । (सम्पादकः)

धातूनां यदुपयोगनिमित्तम् = उपयोगकारणं गवादि वृक्षादि वा तत् पूर्वकथितविधिं वर्जयित्वा कर्मसंज्ञकं भवति । अथच—

ब्रविशासिगुणेन च यत्सचते०...॥

ब्रवि—शासिधात्वोर्यो गुणः = प्रधानं कर्म धर्मादिकं वर्तते तेन यत् सचते = सम्बध्यते तत् कविना = आचार्येण अकीर्तितम् (अकथितम् अनभिहितम्, अनुक्तं वा) आचरितम् = कृतं मतमित्यर्थः । तद्यथा—
दुहि—गां दोग्धि पयः । अत्र पय उपयोगः, गौश्रोपयोगनिमित्तं तस्य कर्मसंज्ञा । एवं सर्वत्र ।

याचि—पौरवं गां याचते ॥ रुधि—गामवरुणद्धि व्रजम् ॥

प्रच्छि—माणवकं पन्थानं पृच्छति ॥ भिक्षि—पौरवं गां भिक्षते ॥

चिञ्—वृक्षमवचिनोति फलानि ॥ ब्रुवि—पुत्रं धर्मं ब्रूते ॥

शासि—पुत्रं धर्ममनुशास्ति ॥ नेदं परिगणनम्, अर्थनिर्देशमात्रमिति वैयाकरणाः ।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ पा० १।४।५६ ॥

रीश्वरात्प्राङ् निपातसंज्ञा भवतीत्यधिकारोऽयम् ।

कारिका—रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

शङ्का—“प्राग्रीश्वरान्निपाताः” (पा० १।४।५६) इति सूत्रे किमर्थं सरेफ ईश्वरशब्दः पठ्यते, न “प्राग्रीश्वरान्निपाताः” इत्येवोच्येत ?

समा०—रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्

“रीश्वराद्” इत्येतदर्थमुच्यते यत् कदाचित् “शकिणमुल्कमुलावीश्वरे तोमुन्कमुनौ” (पा० ३।४।१२, १३) इत्यत्र संहितापाठे वीश्वरशब्दपर्यन्तं निपातसंज्ञा मा भूदिति ।

[पादः ४]

प्रथमोऽध्यायः

१५

शङ्का—नैतदस्ति प्रयोजनम् । यदयमाचार्यः कृतो मान्तस्यैजन्तस्य चाव्ययसंज्ञां शास्ति तेन ज्ञायते न वीश्वरपर्यन्तं निपातसंज्ञा भवतीति । यदि स्यात्, “कृन्मेजन्तः” (पा० १ । १ । ३९) इति वचनमनर्थकं स्यात् । निपातत्वादव्ययत्वं स्यादेव ।

समा०— कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

स मान्त एजन्तश्च कृच्छब्दो वीश्वरशब्दात्परोऽपि दृश्यते । तदर्थं “कृन्मेजन्तः” (पा० १ । १ । ३९) योगस्यास्य सार्थकत्वं वेद्यम् ।

शङ्का—अस्तु तर्हि, यदयम् “अव्ययीभावश्च” (पा० १ । १ । ४१) इत्यव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति तेन विज्ञायते न वीश्वरशब्दस्य ग्रहणं भवतीति । वीश्वरशब्दग्रहणेऽव्ययीभावस्य निपातत्वादव्ययत्वं स्यादेवेति पूर्वोक्त एवात्र हेतुः ।

समा०— समासेष्वव्ययीभावः

“अव्ययीभावश्च” (पा० १ । १ । ४१) इत्यनेन त्विदं विज्ञायते यद् अव्ययीभाव एव समासोऽव्ययसंज्ञको भवति नान्य इति ।

शङ्का—अस्तु तर्हि लोकेत एवैतत्सिद्धं वेदितव्यं यद् वीश्वरशब्दस्य ग्रहणं न भविष्यतीति । तद्यथा लोके—‘आवनान्तादोदकान्तात्प्रियं पान्थ-मनुव्रजेदिति’ य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्च भवति तत्र पर्यन्तमेवानु-व्रजन्ति । अथ च ‘कूपाजलमाहर’ इत्युक्ते निकटतमादेवाहियते ।

समा०— लौकिकं चातिवर्तते ।

लोकोऽयं लौकिकमपि न्यायमतिक्रम्य वर्तते = व्यवहरतीति । स्नेह वशाद् विशिष्टकथाप्रसङ्गाद्वा द्वितीयं तृतीयं च वनान्तमुदकान्तश्चानु-व्रजन्ति । मधुरत्वादिवैशिष्ट्याच्च दूरस्थादपि कूपाजलमाहरन्ति । तस्मात् संशयमोचनः सरेफ ईश्वरशब्दोऽत्र ग्रहीतव्य इति स्थितम् ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समासश्चायं प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ पा० २।१।१० ॥

अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्यावाचिनश्च शब्दाः परिणा सह समस्यन्ते समासश्चाव्ययीभावो भवति ।

कारिका—अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥

पञ्चिका नामैका द्यूतक्रीडा या पञ्चभिरक्षैरथवा पञ्चभिः शलाकाभिः खेल्यते । यदा सर्वेऽक्षा एकरूपा उत्ताना वा अवाचो वा पतन्ति तदा पर्यन्तम् आक्षिको जयत्येव । अक्षाणामन्यथापाते सति स पातयिता पराजीयते ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः

अक्षादयः = अक्ष-शलाका-संख्याशब्दाः, तृतीयान्ताः = तृतीयविभक्त्यन्ताः समस्यन्ते । अक्ष + टा + परि + सु = अक्षपरि, शलाकापरि इत्यादि । किन्तु—

पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

अत्र वचिर्वर्तनेऽर्थे वर्तते । पूर्वोक्तस्य = पूर्ववृत्तस्य यथा न तत्, यथाऽक्षैः पूर्वं वृत्तं तत् तथा न स्याच्चेदयं समासो भवति अक्षपरि, शलाकापरि, पराजये सतीत्यर्थः । अथ च—

कितवव्यवहारे च

च = एव । कितवव्यवहार एवायं समास इष्यते द्यूतक्रीडायामित्यर्थः ।

अपि च—

[पादः ३]

द्वितीयोऽध्यायः

१७

एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥

एकत्वे = एकत्वविवक्षायाम्, एकवचन इत्यर्थः । अक्षशलाकयोरेक-
वचन एवायं समासो भवति । न द्वित्वबहुत्वविवक्षायाम् ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ पा० २ । ३ । २ ॥

कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति ।

कारिका—उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

उभसर्वतसोः कार्या

अत्र सामर्थ्याद् उभशब्देन उभयशब्दो गृह्यते । उभय, सर्व इत्ये-
ताभ्यां तस्—(तसिल्)—प्रत्ययान्ताभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिः
कर्त्तव्या । तद्यथा—उभयतो ग्रामम्, सर्वतो ग्रामम् ।

धिग

धिकशब्दयोगेऽपि द्वितीयाविभक्तिः कार्या । तद्यथा—धिग् जालम्,
धिग् वृषलम् इत्यादि ।

अथ च—

उपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु

त्रिषु उपर्यादिषु (उपरि, अधि, अधः) आम्रेडितान्तेषु =
कृतद्विवचनेषु योगे द्वितीया विभक्तिः कार्या । तद्यथा—उपर्युपरि ग्रामम् ।
अधोऽधो ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अपि च—

२

ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

यत्र यत्र विषये द्वितीयोक्ता ततोऽन्यत्रापि दृश्यते दृग्गोचरीभवतीत्यर्थः ।
तद्यथा—“न देवदत्तं प्रतिभाति किञ्चित्, बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्”
इत्यादि ।

अपि शब्दोऽत्र विकल्पं द्योतयति । अन्यत्र द्वितीयाविभक्तिर्दृश्यतेऽपि,
नापि दृश्यते च । तेनेह न भवति “हा तातः, हा मातः” इत्यादि ।

इति व्याकरणकारिका-प्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

इमे प्रयोगा अपि व्याकरणे तत्रतत्रोपलभ्यन्ते—
चतुर्थी सम्प्रदाने (२ । ३ । १३)

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।
पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु (२।३।१७)

अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।
अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् (२।३।३२)

विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।
विना हस्तिकृतान् दोषान् केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥

सप्तम्यधिकरणे च (२।३।३६)

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुब्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

[पादः ४]

द्वितीयोऽध्यायः

१९

क्षुद्रजन्तवः ॥ पा० २।४।८ ॥

क्षुद्रजन्तुवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद् भवति ।

कारिका—क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि ॥

को नाम क्षुद्रजन्तुः ?

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यात्

न विद्यन्तेऽस्थीनि यस्मिन् सोऽनस्थिः । 'अस्थिरहितो यो जन्तुर्विज्ञेयः
क्षुद्रजन्तुः सः' । अथवा—

क्षुद्र एव यः ।

अथवा यो जन्तुः क्षुद्र एव = लघुकाय एव स्यात् स क्षुद्रजन्तुर्वेदि-
तव्यः । अत्र यूकालिक्षादय उदाहार्याः । अथवा—

शतं वा प्रसृतौ येषां

प्रसृतिः = अञ्जलिः । येषां जन्तूनां शतैः प्रसृतिः पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवो
मताः । अथवा—

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः (२।३।५४)

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुत्रक मा मैवं तपः साहसमाचर^१ ॥

१. क्वचित् पाठान्तरं दृश्यते, तच्चेत्थम्—

कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

श्लोकोऽयं वाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे (३४।६) उपलभ्यते ।

(सम्पादकः)

केचिदानकुलादपि ॥

केचिदाचार्या वर्णयन्ति यन्नकुलपर्यन्ताः प्राणिनः क्षुद्रजन्तवः स्वीकार्या इति ।

अत्र भाष्यकारमतम्—“अनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः, अथवा येषां स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषामासहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतितो भवति ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ।”

अदो जग्धिर्न्यसि किति ॥ पा० २।४।३६ ॥

अदः स्थाने जग्धिरादेशो भवति, ल्यपि तकारादौ च किति आर्धधातुके विषये ।

कारिका—जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीतिल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

शङ्का—अत्र सूत्रे ल्यबग्रहणं किमर्थं यावता ति कितीत्येवादः स्थाने जग्धिरादेशः सिद्धः ?

समा०—त्वास्थाने ल्यपि कृते जग्धिरादेशो न प्राप्नोति तकारादि—कितोऽभावात् । परत्वाच्च जग्धि-आदेशं बाधित्वा ल्यवादेश एव प्राप्नोति ।

शङ्का—बहिरङ्गो ल्यप्, अन्तरङ्गो जग्धि-आदेशः । अन्तरङ्गत्वाज्जग्धि-आदेशो भविष्यति ।

समा०—जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ।

अन्तरङ्गत्वाज्जग्धि-आदेशो सिद्धे सति यदयं “ति किति” इत्यत्र ल्यबुच्यते = ल्यबग्रहणं करोति तेन—

[पादः ४]

द्वितीयोऽध्यायः

२१

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति (अवगमयति) अन्तरङ्गाणामपि विधीनां ल्यपा बाधनं भवति । “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यव् बाधते” इति भावः । तेन संधाय, विधाय, विहाय इत्यत्र “दधातेर्हिः” (७।४।४२) “जहातेश्चक्त्वि” (७।४।४३) इति हित्वं न भवति ।

अपर आह—

४९४४

जग्धविधिर्यपि यत्तादृक्स्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ।
हि प्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यव्भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः ।

पं० आचार्य प्रियजन वैद्य
दावदस्पति

स्मृति सं

१. अस्याः परिभाषायाः किं प्रयोजनायति यत् ल्यवादेश उपदेशि-
वद्वचनम्, अनादिष्टार्थम्, बहिरङ्गलक्षणम्” (७।१।३७ वा
१; २; ३) इति वार्तिककारो वक्ष्यति, तन्न वक्तव्यं भवति ।
(सम्पादकः)

४३०
१६८

८६४४

अथ तृतीयोऽध्यायः

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ पा० ३।१।७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति ।

कारिका—शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सन्निष्यते ॥

अन्वयः—शैषिकात्सरूपः शैषिकः प्रत्ययो नेष्टः । मतुवर्थीयात्सरूपो मतुवर्थिकः प्रत्ययो नेष्टः । सन्नन्तात्सरूपः सन् नेष्यते ।

शङ्का— किं शैषिकाच्छैषिकः प्रत्ययो भवति ?

समा०— शैषिकात्सरूपः शैषिकः प्रत्ययो नेष्टः ।

शेषे = शेषाधिकारे भवः शैषिकः । शैषिकात् = शेषाधिकारे विहितात्सरूपः = समानरूपः शैषिकः = शेषाधिकारे विहितोऽन्यः प्रत्ययो नेष्टः = नेष्यते, न भवतीत्यर्थः । तद्यथा—शालायां भवः शालीयो घटः “वृद्धाच्छः” (४।२।११४) । शालीये भव इति विग्रह्य पुन सरूपश्छः प्रत्ययो न भवति । विरूपः = असरूपस्तु भवत्येव । तद्यथा—आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः “प्राग्दीव्यतोऽण्” (४।१।८३) आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः “वृद्धाच्छः” (४।२।११४) । आहिच्छत्रशब्दादणन्ताद् वृद्धसंज्ञाद् विरूपश्छः प्रत्ययो भवति ।

शङ्का— किं मतुवर्थीयान्मतुवर्थिकः प्रत्ययो भवति ?

समा०—मतुवर्थीयात्सरूपो मतुवर्थिकः प्रत्ययो नेष्टः ।

मतुपोऽर्थो मतुवर्थः, मतुवर्थे भवो मतुवर्थीयस्तस्मात् । मतुवर्थोऽस्यास्तीति मतुवर्थिकः मतुवर्थीयात्प्रत्ययात्सरूपः = समानरूपः (सट्शः)

प्रत्ययो नेष्टः = नेष्यते, न भवतीत्यर्थः । तद्यथा—दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः “अत इनिठनौ” (५।२।११५) इति ठन् । दण्डिकोऽस्यास्तीति विग्रह्य पुनः सरूपण्ठन् प्रत्ययो न भवति । विरूपस्तु भवत्येव । तद्यथा—दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी “अत इनिठनौ” (५।२।११५) इति इनिः । दण्डिनोऽस्यां सेनायां सन्तीति दण्डिमती सेना^१, इत्यत्र इनि-प्रत्ययान्ताद् विरूपो मतुप्प्रत्ययो भवत्येव ।

शङ्का—किं सन्नन्तात्सन्प्रत्ययो भवति ?

समा०—सन्नन्तात्सरूपः सन् नेष्यते ।

यथा शैषिकात्सरूपः शैषिकः प्रत्ययो न भवति, मतुवर्थीयाच्च सरूपो मतुवर्थिकः प्रत्ययो न भवति तथा सन्नन्तादपि सरूपः सन्प्रत्ययो न भवति । अर्थात्—इच्छासन्नन्तादिच्छासन् प्रत्ययो न भवति, विरूपस्तु भवत्येव । तद्यथा—कर्तुमिच्छति चिकीर्षति, अस्मात्पुनरिच्छासन् न भवति चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छति, इत्यादि । जुगुप्सते—जुगुप्सितुमिच्छति जुगुप्सिते, मीमांसते—मीमांसितुमिच्छति मीमांसिते, इत्येतत् भवत्येव ।

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ पा० ३।१।२२ ॥

यो धातुरेकाच् हलादिस्तस्मात् क्रियासमभिहारे यङ् प्रत्ययो भवति ।

कारिका—

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

शङ्का—ऊर्णधातोरजादित्वादनेकाच्त्वाच्च यङ् न प्राप्नोति, तस्मादस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

१. दण्डीमती सेना = “लाठी-पुलिस” नाम्ना विख्याता साम्प्रतमपि शक्ना द्रष्टुम् । (सम्पादकः)

समा०—न कर्तव्यम्, किन्तु—

‘वाच्य ऊर्णोर्णवद्भावः’

ऊर्णधातोर्णवद्भावो वाच्यो वक्तव्य इत्यर्थः ।

शङ्का—किं प्रयोजनम् ?

समा०—यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

यङ्प्रसिद्धिः = यङ्प्रातिः प्रयोजनं यङ्प्रत्ययो यथास्यादित्यर्थः ।
तद्यथा प्रोर्णनूयते, प्रोर्णनूयेते, प्रोर्णनूयन्ते ।

शङ्का—ण्वद्भावेऽन्यत् किं प्रयोजनम् ?

समा०—आमश्च प्रतिषेधार्थम्

ऊर्णधातोः “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” (३।१।३६) इति लिटि परत
आम्प्रत्ययः प्राप्नोति तत्प्रतिषेधार्थम् = तन्निराकरणाय ण्वद्भावो वाच्यस्तेन
“प्रोर्णनाव” इत्यादावाम्प्रत्ययो न भविष्यति ।

शङ्का—ण्वद्भावेऽन्यत् किं प्रयोजनम् ?

समा०—एकाश्चेडुपग्रहात् ॥

ऊर्णधातुरनेकाच् । ण्वद्भावे तु सत्येकाच्त्वमस्य भवति । एकाच्त्वे
सति “श्र्युकः किति” (७।२।११) इति यथा नुतः नुतवान्, इत्यत्र
इट्प्रतिषेधो भवत्येवं प्रोर्णतः प्रोर्णतवान्, इत्यत्रापीडुपग्रहः = इट्प्रतिषेधो
भविष्यतीत्यर्थः । तस्माद् ऊर्णधातोर्णवद्भावो वक्तव्यः ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ पा० ३।१।२७ ॥

“कण्डून् गात्रविघर्षणे” इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति ।

कारिका—धातुप्रकरणाद् धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

शङ्का०—कण्ड्वादीनि शब्दरूपाणि कतिपयानि धातुवद् दृश्यन्ते, कतिपयानि च प्रातिपदिकवत् । तत्र सन्देहो जायते किं कण्ड्वादीनि धातव उत वा प्रातिपदिकानीति ?

समा०—धातुप्रकरणाद् धातुः

धातुप्रकरणात् = धातुप्रकरणे पठितत्वात् कण्ड्वादीनि शब्दरूपाणि धातव एव न प्रातिपदिकानि “भूवादयो धातवः” (१।३।१) इति प्रमाणात् । अथ च—

कस्य चासञ्जननादपि ।

कस्य = ककारस्य । आसञ्जनम् = अनुबन्धनं तस्मात् । यदयं “कण्ड्वादिभ्यो यक्” इति यकारं कितं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो कण्ड्वादीनि धातव एव । कित्करणस्य चेदं प्रयोजनं “किङिति च” (१।१।५) इति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात् । तच्च प्रातिपदिकेषु न युज्यते । तस्मात् यकि कस्यासञ्जनं कण्ड्वादीनां धातुत्वस्य लिङ्गम् ।

शङ्का—आह चायमिमं दीर्घम्

धातुपाठे “कण्ड्वञ् गात्रविघर्षणे” इति कण्ड्वञ्-धातुमूकारान्तम् (दीर्घान्तम्) आह । यदा च “अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः” (पा० ७।४।२५) इति सिद्धमेव दीर्घत्वम् । पुनर्दीर्घकरणस्य प्रयोजनमिदं यत् कण्ड्वादीनि न धातवोऽपि तु प्रातिपदिकान्येव ।

समा०—मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

मन्ये = स्वीकरोमि । धातुप्रकरणे पठितत्वात् कण्ड्वादीनि शब्दरूपाणि धातवः, दीर्घान्तपाठनिमित्तत्वाच्च प्रातिपदिकानि । तस्मात् “धातुर्विभाषितः” = कण्ड्वादीनि विकल्पितधातवः = धातवः प्रातिपदिकानि चेति दिक् ।

कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि ॥ पा० ३।१।३५ ॥

कास्-धातोः प्रत्ययान्तधातुभ्यश्च आम्प्रत्ययो भवति लिटि परतोऽमन्त्रविषये ।

कारिका—आमोऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।

आस्कासोरास्विधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥

शङ्का—“कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि” (पा० ३।१।३५) इत्यत्र य आम्प्रत्ययो विहितस्तस्य मकारस्य “हलन्त्यम्” (पा० १।३।३) इति इत्संज्ञा कस्मान्न भवति ?

समा०—आमोऽमित्वमदन्तत्वाद्

आमोऽमित्वम् = मित्वप्रतिषेधः । किं कारणमिति चेदाह—अदन्तत्वात् । “हलन्त्यम्” (पा० १।३।३) इत्यनेनान्त्यस्य हल इत्संज्ञा विधीयते । न चात्रान्ते हलं पश्यामोऽदन्तत्वात् । तस्मान्मकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति । अदन्तत्वपुष्टय उदाहरति—

अगुणत्वं विदेस्तथा ।

यथाऽऽमोऽदन्तत्वाद् अमित्वं तथाऽदन्तत्वाद् विदेः = विदधातो-रगुणत्वं = गुणाभावः । विदधातोर्दन्तत्वं स्वीकृत्यैव “विदाञ्चकार” इत्यत्र गुणो न भवति ।

अथ च—आस्कासोरास्विधानाच्च

यदयम् आस्-कास्धातुभ्याम् आम्प्रत्ययं विदधाति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नाम्प्रत्ययो मिद्भवतीति । कथं कृत्वा शापकमिति चेच्छृणु—यदि हि

१. विद आम् लिट्’ इति स्थिते “अतो लोपः” (पा० ६।४।४८) इत्यकारलोपे “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” (पा० १।१।५७) इति स्थानिवत्त्वेऽलघूपधत्वादगुणत्वम् ।

मित्वं स्यात् “मिदचोऽन्त्यात्परः” (पा० १ । १ । ४७) इति कृत्वाऽ-
न्त्यादच्चः पर आम्प्रत्ययः स्यात् । तेन “आसाञ्चके, कासाञ्चके” इति
रूपं न स्यात् । तस्माद् आसकासधातुभ्याम् आम्प्रत्ययविधानादपि नाऽऽमो
मित्वमिति विज्ञायते ।

शङ्का—यद्यामोऽमित्वमिति चेद् ‘आम + अमन्त्रे’ इति स्थिते “अकः
सवर्णे दीर्घः” (पा० ६ । १ । ९९) इति कृत्वा सवर्णदीर्घत्वे सति
“आमामन्त्रे” इत्येवं सूत्रपाठः स्यात्, न च तथा दृश्यते । तेन विज्ञायते
नामोऽमित्वमिति ।

समा०—पररूपं कतन्तवत् ॥

“कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” (पा० ३ । १ । ३५) इति सूत्रपाठेऽ-
कारस्य पररूपं विज्ञातव्यम् । कथमिति चेदाह—‘कतन्तवत्’ “सर्वत्र
लोहितादिकतन्तेभ्यः” (पा० ४ । १ । १८) इत्यत्र यथाचार्यः पररूपं
कृत्वा (कत + अन्तः = कतन्तः) सूत्रं प्रणीतवान् तथैव “आममन्त्रे”
इत्यत्रापि पररूपमकारस्य विज्ञेयम् । आमोऽमित्वमिति स्थितम् ।

व्यत्ययो बहुलम् ॥ पा० ३ । १ । ८५ ॥

छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति ।

कारिका—सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां

कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां

सोऽपि च सिद्धयति बाहुलकेन ॥

शङ्का—“व्यत्ययो बहुलम्” (पा० ३।१।८५) केवलमित्युच्यमाने
न विज्ञायत आचार्यः कस्य कस्य व्यत्ययमिच्छतीति ?

समा०—सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां

शास्त्रकृद् = आचार्यः सुपाम्, तिङाम् उपग्रहाणाम्, लिङ्गानाम्, नराणां च व्यत्ययमिच्छति । तद्यथा—

सुपाम्—युक्ता मातासीद् धुरि दक्षिणायाः (ऋ० १।१६४।९) । दक्षिणायामिति प्राप्ते ।

तिङाम्—चषालं ये अश्च यूपाय तक्षति (ऋ० १।१६२।६) । तक्षन्तीति प्राप्ते ।

उपग्रहाणाम्—(परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च पूर्वाचार्याणामुपग्रह इति संज्ञा) ।

परस्मैपदस्य—प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ।

आत्मनेपदस्य—ब्रह्मचारिणमिच्छते (अ० १।१।१७) । इच्छतीति प्राप्ते ।

लिङ्गानाम्—मधोर्गृह्णाति, मधोस्त्वृता इवासते । मधुन इति प्राप्ते ।

नराणाम् (पुरुषाणाम्)—अथा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः (ऋ० ७।१०४।१५) । वियूयादिति प्राप्ते । अथ च—

कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।

शास्त्रकृद् = आचार्यः काल-हल्-अच्-स्वर-कर्तृ-यङामपि व्यत्ययमिच्छति तद्यथा—

कालव्यत्ययः—श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन, श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । आधाता यष्टेत्येवं प्राप्ते ।

हलव्यत्ययः—शुफितं मुखवीजम् । शुभितमिति प्राप्ते ।

अज्व्यत्ययः—उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिण्यः । पत्न्यो गर्भिण्य इति प्राप्ते ।

स्वरव्यत्ययः—अश्ववती सोमवती प्रजावती इत्यत्र “अन्तोऽवत्याः” (पा० ६।१।२१७) इति स्वरो व्यत्ययादेव न प्रवर्तते । आद्युदात्त-प्रकृतिस्वरोऽत्र भवति ।

कर्तृव्यत्ययः (कारकव्यत्ययः)—आसादयद्भिरुभयोर्वेदाः । आसादयद्भ्य इति प्राप्ते । सम्प्रदानस्य करणत्वम् ।

[पादः १]

तृतीयोऽध्यायः

२९

यङ्व्यत्ययः—यङ् इति प्रत्याहारग्रहणम् “कण्ड्वादिभ्यो यक्”
 (पा० ३।१।२७) इत्यस्माद् यकाराद् गृहीत्वा “लिङ्याशिष्यङ्”
 (पा० ३।१।८६) इत्यङो ङकारपर्यन्तम् । यङ्व्यत्ययः = विकरणव्यत्ययो
 भवतीति भावः । तद्यथा—‘आण्डा शुष्णस्य भेदति’ (ऋ० ८।४०।११) ।
 भिनत्तीति प्राप्ते ।

शङ्का—सर्वोऽप्ययं व्यत्ययः कथं सिद्धो भवति ?

समा०—सोऽपि च सिद्धयति बाहुलकेन ॥

सोऽयं सर्वोऽपि व्यत्ययो बाहुलकेन सिद्धो भवति । यतो हि—

“क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
 विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥”
 इति ‘बाहुल’ शब्दस्य नानार्थत्वात् ।

कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ पा० ३।१।८७ ॥

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद् भवति लकार्येषु ।

कारिका—कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद् भवति, न कर्तृस्थ-
 भावकानां न वा कर्तृस्थक्रियाणामिति सिद्धान्तमाश्रित्योदाहरणैः स्पष्टयति—

कर्मस्थः पचतेर्भावः ।

पचतेर्भावः कर्मस्थः, पचधातुः कर्मस्थभावक इत्यर्थः । तद्यथा—
 देवदत्त ओदनं पचतीति ।

कर्मस्था च भिदेः क्रिया

भिद्धातोः क्रिया च कर्मस्था । भिद्धातुः कर्मस्थक्रिय इत्यर्थः ।
 तद्यथा—देवदत्तः काष्ठं भिनत्तीति ।

-
१. ‘यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत् क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स
 कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद् भवती’ति भाष्ये पतञ्जलिः ।
 (सम्पादकः)

मासासिभावः कर्तृस्थः

“मासमास्ते देवदत्तः” इत्यत्र भावः कर्तृस्थः । आसधातुः कर्तृस्थभावक इत्यर्थः ।

कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

गमेः = गम् धातोश्च क्रिया कर्तृस्था भवति, गम्धातुः कर्तृस्थक्रिय इत्यर्थः । तद्यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छति ।

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ पा० ३।१।११२॥

भृञ्—धातोरसंज्ञायां विषये क्यप्—प्रत्ययो भवति ।

कारिका—संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिद्धयति ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्याप्रसिद्धयति ॥

शङ्का—“भृजोऽसंज्ञायाम्” इत्यत्र किमर्थमसंज्ञाग्रहणं क्रियते ?

समा०—संज्ञायां विषये भृञ्—धातोः क्यप्प्रत्ययो मा भूत्, ण्यदेव यथा स्यात् । तद्यथा—भार्येति ।

शङ्का—अत्र संज्ञा प्रतिषेधे स्त्रीलिङ्गे निरर्थक एव प्रतिषेधः कृतो भवति । यतो हि स्त्रियां तु “संज्ञायां समजनिषद०” (पा० ३।३।९९) इत्यनेनैव क्यप्—प्रत्ययो भविष्यति । तथा च—यदि स्त्रियां संज्ञाविषये क्यप् प्रत्ययो भवत्येव तदायम् “असंज्ञायाम्” इति प्रतिषेधः किमर्थः ?

समा०—असंज्ञाग्रहणस्य पुंसि विद्यतेऽवकाशः । संज्ञायां विषये पुंसि तु ण्यदेव यथा स्याद्, असंज्ञायां च क्यवेव भवति । इदमेव मतौ निधाय

शङ्कते—

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिद्धयति ।

पुंसि = पुल्लिङ्गे, संज्ञायाम् = संज्ञायां विषये ण्यत्प्रत्ययस्य दृष्टत्वात् स्त्रियां ते = पाणिनेराचार्यस्य भार्याशब्दो न प्रसिद्धयति = न सिद्धो भवतीत्यर्थः ।

स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्धयति ॥

स्त्रियाम् = “संज्ञायां समजनिषद०” (पा० ३।३।९९) इत्यत्र भावाधिकारोऽस्ति । तेन भावे भृञ्धातोः क्यवेव भविष्यति । भार्याशब्दश्च कर्मसाधनो न भावसाधनः कर्मणि तु ण्यदेव । तेन भार्या प्रसिद्धयति = तेन भार्याशब्दः सिद्धो भवतीत्यर्थः ।

विशेषः—“संज्ञायां समजनिषद०” इत्यत्र काशिकायां वृत्तौ लिखितं ‘भाव इति न स्वर्यते’ । अत्र च प्रतिपाद्यते भाव इति तत्र वर्तत इति । तत्समाधातुमाह—‘भावाधिकारो भावव्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितो न शास्त्रीयोऽधिकारः’ । अस्यायं भावः—यत्तत्र भावाधिकारस्य कार्यसिद्धये [भार्याशब्दसिद्धयर्थम्] विवक्षा कर्तव्या । यदत्र भृञ्धातोर्भावे क्यप्रत्ययो भवति कर्मणि तु ण्यदेवेति ।

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ पा० ३।१।१२२ ॥

अमावस्यदिति विकल्पेन निपात्यते ।

कारिका—अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धयति ॥

शङ्का—अमावस्य इत्यत्र किं निपात्यते ?

समा०—अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।

अहम् अमापूर्वयोर्वसधात्वोः (वृद्धयवृद्धिपक्षद्वयमाश्रित्य द्विर्वचनेन निर्देशः) ण्यतोः = ण्यत्प्रत्ययान्तयोः, अवृद्धिताम् = वृद्धयभावं विकल्पेन निपातयामि । तेन—अमा + वस् + ण्यत् = अमावस्यः (वृद्धयभावः) अमा + वस् + ण्यत् = अमावस्यः (वृद्धिभावः) इति रूपद्वयं सिद्धं भवेति । तेन च—

तथैकवृत्तिता तयोः

तयोः = अमावस्य-अमावस्यशब्दयोरेकवृत्तिता प्रसिद्धयति, सिद्धा

भवतीत्यर्थः । अमावास्यशब्दाद् विधीयमानः प्रत्ययोऽमावस्यशब्दादपि भवति । अथ च—

स्वरश्च मे प्रसिद्धयति ॥

अमावस्य-अमावास्यशब्दयोर्ण्यप्रत्ययान्ते निपातने क्रियमाणे “तित्-स्वरितम्” (पा० ६।१।१८२) इति स्वरो मे (अमावस्या) सिद्धो भवति ।

छन्दसि निष्टर्क्य-देवहूय-प्रणीय-उन्नीय-उच्छिष्य-मर्य-स्तर्क्य-अध्वर्य-खन्य-खान्य-देवयज्या - आपृच्छ-य - प्रतिषीव्य-ब्रह्मवाद्य-भाव्य-स्ताव्य-उपचाय्यपृडानि ॥ पा० ३।१।१२३ ॥

निष्टर्क्यादयः शब्दाश्छन्दसि विषये निपात्यन्ते ।

कारिका — निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात् ।
 ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥
 ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
 ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥

शङ्का — निष्टर्क्य इत्यत्र किं निपात्यते ?

समा० — निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात् ।

निस् उपसर्गपूर्वात् “कृति छेदने” इत्येतस्मात् “ऋदुपधाच्चाकृत्पि-चृतेः” (पा० ३।१।११०) इति क्यपि प्राप्ते ण्यप्रत्ययो विधीयते, व्यत्ययः = आद्यन्तविपर्ययश्च धातोर्भवति, निपातनाच्च निसः षत्वं भवति ।
 निस् + कृत् + ण्यत् + सु । निस् + वृक् + य + रुः । निष् = टर्क् + य + अम् = निष्टर्क्यम् ।

शङ्का — उपचाय्य इत्यत्र किं निपात्यते ?

समाधानम् — ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ।

[पादः १]

तृतीयोऽध्याय

३३

उपपूर्वात् 'चिञ् चयने' इत्यस्माद्धातोः 'अचो यत्' (पा० ३।१।९७) इति यति प्राप्ते ण्यत्प्रत्ययः, "एचोऽयवायावः" (पा० ६।१।७७) इत्यप्रात आयादेशश्च निपात्यते, पृडशब्द उत्तरपदे परतः । उप + चि + ण्यत् + सु + पृड + सु + उप + चै + य + पृड + अम् । उप + च् + आय् + य + पृडम् = उपचाय्यपृडम् हिरण्यमित्यर्थः ।

शङ्का—निष्टक्यादिषु पदेषु के के प्रत्यया व्यवस्थिताः ?

समा० ण्यदेकस्मात्

निष्टक्यं इत्यत्रोपरिलिखितप्रकारेण ण्यत् प्रत्ययः । निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः ।

चतुर्भ्यः क्यप्

देवहूयः, प्रणीयः, उन्नीयः, उच्छिष्य इत्येतेषु चतुर्षु क्यप् प्रत्ययः । देवहूयः—देवशब्द उपपदे 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्, हु दानादनयोः, आदाने चेत्येके' आभ्यां धातुभ्यां क्यप् प्रत्ययो दीर्घत्वं तुगभावश्च । प्रणीयः, उन्नीयः—प्रपूर्वाद् उत्पूर्वाच्च 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्माद् धातोः क्यप् प्रत्ययः । उच्छिष्यः—उत्पूर्वाद् 'शिष्ट विषेष्णे' इत्यस्माद् धातोः क्यप् प्रत्ययः ।

चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

मर्यः, स्तर्या, ध्वर्यः, खन्यः इत्येतेषु चतुर्षु यत्प्रत्ययः । मर्यः—'मृड् प्राणत्यागे' इत्यस्माद् धातोर्ण्यति प्राप्ते यत् प्रत्ययः । स्तर्या—'स्तृञ् आच्छादने' इत्यस्माद् धातोर्ण्यति प्राप्ते स्त्रियां यत्प्रत्ययः । ध्वर्यः—'ध्वृ हूर्छने' इत्यस्माद् धातोर्ण्यति प्राप्ते यत्प्रत्ययः । खन्यः—'खनु अवदारणे' इत्यस्माद् धातोर्ण्यति प्राप्ते यत्प्रत्ययः ।

ण्यदेकस्मात्

खान्यः—इत्यत्र 'खनु अवदारणे' इत्यस्माद् धातोर्ण्यत् प्रत्ययः ।

यशब्दश्च

देवयज्या—इत्यत्र देवशब्द उपपदे 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' इत्यस्माद् धातोः स्त्रियां यः प्रत्ययः ।

द्वौ क्यपौ

आपृच्छयः, प्रतिषीव्य इत्यत्र क्यप् प्रत्ययः । आपृच्छयः—आङ्-पूर्वात् 'पृच्छ शीप्सायाम्' इत्यस्माद् धातोः क्यप् प्रत्ययस्ततः सम्प्रसारणे च । प्रतिषीव्यः—प्रतिपूर्वात् 'सीवु तन्तुसन्ताने' इत्यस्माद् धातोः क्यप् प्रत्ययः षत्वं च ।

ण्यद्विधिशचतुः ॥

ब्रह्मवाच्यः, भाव्यः, स्ताव्यः, उपचाय्यपृष्ठम् इत्येतेषु चतुर्षु ण्यत् प्रत्ययः । ब्रह्मवाच्यः—ब्रह्मशब्द उपपदे 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्माद् धातोर्ण्यत् प्रत्ययः । भाव्यः, स्ताव्यः—"भू सत्तायां, दृञ् स्तुतौ" इत्येताभ्यां धातुभ्यां ण्यत्प्रत्यय आवादेशश्च विधीयते । उपचाय्यपृष्ठमिति पूर्वं प्रतिपादितम् ।

आनाय्योऽनित्ये ॥ पा० ३।१।१२७ ॥

अनित्येऽभिधेय आनाय्य इति निपात्यते ।

कारिका—

आनाय्योऽनित्य इति चेद् दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।

एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

शङ्का—

आनाय्योऽनित्य इति चेद्

अनित्येऽभिधेय आनाय्यशब्दो निपात्यते चेद् आनाय्यो घटः, आनाय्यः पट इत्यत्रातिप्रसङ्गो भवति ।

समा०—

दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।

दक्षिणाग्निविवक्षायामिदं निपातनं कृतमिति सम्भाव्यते न घटादिविवक्षायाम् । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । अथ च—

एक्योनौ तु तं विद्यात्

एका योनिः = उत्पत्तिस्थानं यस्य स एकयोनिस्तस्मिन् । यथाऽऽहवनीयाग्निर्गार्हपत्यादानीयेत तथैव दक्षिणाग्निरपि गार्हपत्यादेवानीयेत तदा स आनाय्यपदेन व्यवहियते । आहवनीयाग्नेर्दक्षिणाग्नेश्च गार्हपत्याग्निरेक्योनिः = एकमुत्पत्तिस्थानमिति वेदितव्यम् ।

आनेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

अन्यथा = एकयोनित्वाभावे ‘आनेयो दक्षिणाग्निः’ इति भवति । न तु आनाय्यो दक्षिणाग्निरिति ।

“अनित्यपदार्थवाच्यानाय्यशब्दो निपात्यते तत्र दक्षिणाग्नेर्ग्रहणं स्याद् । एका चासौ योनिः कारणमेकयोनिस्तस्यामेक्योनौ दक्षिणाग्निं विद्यात् अर्थादाहवनीयादिक्रमेण सेवितो दक्षिणाग्निः स्यात् । यदा “वैश्यकुलाद्वा” इत्याद्यवस्थायां दक्षिणाग्निः सेव्यते तत्र आनेय इति यदेव भवति ।”

(महर्षिदयानन्दः अ० भा० ३।१।१२७)

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ पा० ३।१।१३४ ॥

नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्यु-णिनि-अचः प्रत्यया भवन्ति यथा-संख्यम् ।

कारिका—अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अण्वाधनार्थमेव स्यात् सिध्यन्ति अपचादयः ॥

शङ्का— किमचप्रत्ययः पचादिभ्य एव भवति ?

समा०— अज्विधिःसर्वधातुभ्यः

सर्वधातुभ्यः = धातुमात्राद् अज्विधिः = अचप्रत्ययो विहितो वेदितव्यः ।

तेन भवः सव इत्यादि सिद्धं भवति ।

शङ्का— पठ्यन्ते च पचादयः ।

यदि सर्वधातुभ्योऽज्विधिरस्ति तर्हि पचादयः किमर्थं पठ्यन्ते !
पचादिगणस्य पाठः किमर्थः ?

समा०— अण्वाधनार्थमेव स्यात्

‘कर्मण्यण्’ (पा० ३।२।१) कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययो भवति ।
येषु पचादिषु चोक्तसूत्रेण अण्प्रत्ययः प्राप्नोति तत्राजेव यथा स्यात् ।
तथा चोदाहरति—

सिध्यन्ति श्वपचादयः ॥

श्वानं पचतीति श्वपच इत्यत्रोक्तसूत्रेण अण्प्रत्ययः प्राप्नोति, पचादि
पाठादजेव भवति । एवमर्थं पचादयः पठ्यन्ते ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

कर्तरि भुवः खिण्णुच्लुकजौ ॥ पा० ३।२।५७ ॥

आढ्यादिषु सुन्नन्तेषूपपदेषु च्यर्थेषु अच्यन्तेषु भूधातोः कर्तरि कारके
खिण्णुच्लुकजौ प्रत्ययौ भवतः ।

कारिका—उदात्तत्वाद् भुवः सिद्धमिकारादित्वमिण्णुचः ।

नजस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिण्यते ॥

शङ्का—किमर्थं खिण्णुचप्रत्यय इकारादिः पठ्यते, कुतः ‘खन्नुः’ इत्येव
नोच्येत ? यदि ‘खन्नु’ इत्येवं पठिते सति कथमयमिकारादिर्भविष्यतीति
चेत्—

उदात्तत्वाद् भुवः सिद्धमिकारादित्वमिण्णुचः ।

उदात्तत्वात् = सेट्त्वात् भुवः = भूधातोः इण्णुचः = इण्णुचप्रत्यय-
स्येकारादित्वं सिद्धम् । “आर्धधातुकस्येड् वलादेः” (पा० ७।२।३५)
इति इडागमो भविष्यतीति भावः ।

[पादः २]

तृतीयोऽध्यायः

३७

समा०—नञस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

‘कृत्योक्तेष्णुच् चार्वादयश्च’ (पा० ६।२।१६०) कृत्य-उक्-इष्णुच्—
इत्येवमन्ताश्चार्वादयश्च नञ उत्तरेऽन्तोदात्ता भवन्ति । अनाढ्यं भविष्युः ।
इत्यत्रैष स्वरो यथा स्यात् । एतदर्थमिष्णुच् इकारादित्वं क्रियते ।

शङ्का—ननु चेडागमे कृते षत्वे च सति, इष्णुजेवायं भविष्यति
नार्थ इकारादित्वेन ?

समा०—नैवम् । ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव’ इति
परिभाषाश्रित्य प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं भविष्यति । अथवा—
षत्वस्यासिद्धत्वादिसुजेवायं स्यात् । तस्मादिकारादित्वमिष्णुचः
कर्त्तव्यमेव ।

ग्लजिस्थश्च क्स्नुः ॥ पा० ३।२।१३९ ॥

ग्ल-जि-स्था इत्येतेभ्यो धातुभ्यो भुवश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु क्स्नुः
प्रत्ययो भवति ।

कारिका—क्स्नोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः किङ्तोरीत्वशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्रुकोऽनिट्त्वं गकोरितोः ॥

शङ्का—“स्थास्नुः” इत्यत्र क्स्नुप्रत्ययस्य क्त्वाद् ‘धुमास्थागापाज-
हातिसां हलि’ (पा० ६।४।६६) इति ईत्वं कस्मान्न भवति ?

समा०—क्स्नोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः

क्स्नुरयं गित् करिष्यते । गित्वात् ‘स्थास्नुः’ इत्यत्र ईकारो न
भविष्यति । यतो हि—

किङ्तोरीत्वशासनात् ।

‘धुमास्थागापाजहातिसां हलि’ (पा० ६।४।६६) इत्यत्र किति ङिति
च परत ईत्वं शिष्यते (विधीयते) न गिति ।

शङ्का—यदि क्स्नुर्गित् क्रियते जिष्णुः भूष्णुः इत्यत्र गुणः प्राप्नोति ?

समा०—गुणाऽभावस्त्रिषु स्मार्यः

“क्ङिति च” (पा० १।१।५) इत्यत्र गुणाऽभावः = गुणप्रतिषेधः, त्रिषु = गिति किति ङिति च स्मार्यः, वेदितव्य इति भावः । ‘क्ङिति च’ इत्यत्र चत्वंभूतो गकारोऽपि निर्दिश्यते ।

शङ्का—कस्तुप्रत्ययस्य गित्वे ‘भूणुः’ इत्यत्र श्रुतः किति” (पा० ७।२।११) इति इट्-प्रतिषेधो न प्राप्नोति, किति परत इट्प्रतिषेध उच्यते, न गिति ।

समा०—श्रुकोऽनिट्त्वं गकोरितोः ॥

“श्रुतः किति” (पा० ७।२।११) इत्यत्र गकोः = गकारककारयोः, इतोः = इद्भूतयोः परत अनिट्त्वम् = इट्प्रतिषेधो भवतीति वेदितव्यम् ।

शङ्का—यद्येवम् । ‘श्रुतः किति’ (पा० ७।२।१) इत्यत्र गकारग्रहणमपि कर्त्तव्यम् ।

समा०—न कर्त्तव्यम् । अत्रापि ककारे गकारश्चत्वंभूतो निर्दिश्यते “श्रुतः किति” इति । तस्मात् “ग्लाजिस्थश्च गस्तुः” इति सूत्रन्यासेऽपि न काचिद् विप्रतिपत्तिः ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ पा० ३ २।१८८ ॥

मति-बुद्धि-पूजार्थेभ्यो वर्तमाने काले क्तः प्रत्ययो भवति ।

कारिका—शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्ट जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥

दृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥

शीलितः रक्षितः क्षान्तः आक्रुष्टः जुष्टः रुष्टः रुषितः अभिव्याहृतः दृष्टः

१—‘क्रान्तः’ पाठभेदः ।

[पादः ३]

तृतीयोऽध्यायः

३९

तुष्टः कान्तः संयतः उद्यतः अमृतः एषु चतुर्दशशब्देषु यः क्तः स वर्तमाने काले भवति । कष्टं भविष्यतीत्याहुः = कष्टमित्यत्र यः क्तः स भविष्यत्काले भवति ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

उणादयो बहुलम् ॥ पा० ३।३।१॥

उणादयः प्रत्ययाः वर्तमाने काले संज्ञायां विषये बहुलं भवन्ति ।

कारिका—

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥
नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥
संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

शङ्का—बहुलशब्दस्य कः पदार्थः ?

समा०—बहूनर्थान् लाति = आददातीति बहुलम् । तथा चोक्तम्—

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

शङ्का—किमर्थमुणादयः प्रत्यया बाहुलकेन प्रतिपाद्यन्ते ?

समा०—बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः

बहुलस्य भावः कर्म वा बाहुलकम् । प्रत्ययात् पूर्वं प्रकृतिः । तनुः = स्वल्पः, दृष्टिः = उपलब्धिः । उणादिषु स्वल्पाः प्रकृतयो दृश्यन्ते ततो

भिन्नाभ्योऽपि प्रकृतिभ्यः प्रत्यया उपलभ्यन्ते । “हृषेरुलच्” इति हृषि-
धातोरुलच् प्रत्ययो विहितः । “शकि शङ्कायाम् इत्यस्माप्युपलभ्यते
‘शङ्कुल’ इति । इदं बाहुलकात् साधनीयम् ।

किञ्च—

प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

न केवलं प्रकृतय एव तन्वयः पठिताः । अपि तु प्रत्यया अपि ।
तेषामुणादीनां प्रत्ययानां प्रायेण समुचितत्वाद् बाहुलकमिहोच्यते । अवि-
हिता अपि प्रत्यया बाहुलकेन समुन्नीयन्ते । यथा ऋधातोः फिड-फिड्वावौणा-
दिभावविहितौ प्रत्ययौ विधाय ऋफिड ऋफिड्वा इति साधयन्ति । तथा च—

कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तम्

अत्र प्रकृतिषु प्रत्ययेषु च कार्याणि सशेषाणि सन्ति कृतानि, न निः-
शेषाणि । न सर्वाणि कार्याणि लक्षणेन परिसमाप्यन्ते । यथा—ऋधातोः
फिड्-फिड्वा प्रत्ययौ नात्र गुणाऽभावार्थं ककाराद्यनुबन्धः । गुणाभावः
कथमिति चेत्—बाहुलकात् । ‘पणु दाने’ इत्यस्माद् ‘ड’ प्रत्यये ‘घण्डः’
इति । ‘धात्वादेः षः सः’ (पा० ६।१।६४) इति न सत्वम् । सत्वे वा
पुनर्बाहुलकात् पत्वं कार्यम् । इत्येवमाद्यर्थं बाहुलकमुक्तम् ।

अथ च—

नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥

नैगमाः = वैदिकाः शब्दाः, रूढयः = संज्ञाशब्दाः । वैदिकानां रूढि-
शब्दानां च व्याकरणे नूनं साधुत्वं प्रतिपादनीयम् । व्याकरणे ते च शब्दा
बाहुलकेन संस्क्रियन्ते । “अपरिपूर्णानां हि पूर्णत्वं बहुलग्रहणेन क्रियत
इति नैगमरूढिभवानां व्याकरणेऽस्मिन् व्युत्पादनादसन्दिग्धं साधुत्वमव-
गम्यते” इति कैयटः । तस्मादिह बाहुलकमुक्तमिति शङ्कानिरासः ।

शङ्का—किमन्यैरप्याचार्यैर्नैगमरूढिभवाः शब्दा व्याक्रियन्ते ?

समा०—नाम च धातुजमाह निरुक्ते

“नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो निरुक्तसमयश्च” इति यास्का-
चार्यो निरुक्ते सर्वाणि नामान्याख्यातजानीति प्रतिपादितवान् ।

शङ्का—वैयाकरणानां किं मतम् ?

समा०—व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।

तोकमित्यपत्यनामसु पठितम् । शकटस्यापत्यं शाकटायनः । आचार्य-
शाकटायनः स्वव्याकरणशास्त्र आह—“धातुजं नाम” इति ।

शङ्का = प्रकृतिप्रत्ययानवधारणे नाम्नां कथं धातुजत्वं शक्यते
निश्चेतुम् ?

समा०—यत्र विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥२॥

पदम् = अर्थः (प्रयोजनम्) यस्य स पदार्थः प्रकृतिः ।

यच्छब्दरूपं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययेनाव्युत्पादितमुपलभ्यते तत्र प्रकृतिं
समीक्ष्य प्रत्ययस्योहा कार्या, प्रत्ययं च वीक्ष्य प्रकृतिरूहितव्या । यथा—
ऋफिड ऋफिड् इति । अत्र पूर्वभागे ऋधातुः स्पष्टं दृश्यते परभागे फिड-
फिडौ प्रत्ययावित्यूहनीयम् । डित्थ डवित्थ इत्यत्र परभागे थः प्रत्ययः
प्रतीयते । पूर्वभागे ‘डीङ् विहायसा गतौ’ इत्यस्य धातोः स्थाने डित्-
डवित् इत्येतयारोदेशयोः प्रकृतित्वं निर्णयम् । एवमूहनैर्बहुलसहायेन च
शब्दसिद्धिं पदार्थज्ञानञ्च सम्पादयेत् ।

शङ्का—किं सर्वत्रैवोहः कर्त्तव्यः ?

समा०—संज्ञासु धातुरूपाणि

नेत्याह । यासां प्रसिद्धसंज्ञानां साधुत्वमाचार्यैरभिमतं तत्रैव उहः
कर्त्तव्यो न सर्वत्र । प्रथमं तत्र धातुरूपाणि कल्पनीयानि, पूर्वं धातुत्वं तत्र
निश्चेयमिति भावः ।

प्रत्ययाश्चततः परे ।

सति धातुनिश्चये ततः परे प्रत्या ऊहितव्याः ।

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥३॥

तेषु प्रत्ययेषु कार्यानुकूलाऽनुबन्धयोजनाऽपि कार्या । यदि प्रकृतौ गुणाभावो दृश्यते चेत् प्रत्यये ककारादिकमनुबन्धीयात् । आद्युदात्तादिस्वरं समीक्ष्य च नकारादिकमनुप्रयुज्यते । कुशलैर्वैयाकरणैरिदमुल्लिखितं शास्त्रमुणादिषु व्यवहरणीयम् । अवशिष्टमभीष्टं च तत् तत् कार्यं बाहुल्येन संसाध्यमिति ।

उणादिविषये—

मन्थानं विशदं विधाय बहुलं व्युत्पन्नपक्षेण वा-
ऽव्युत्पन्नेन दलेन येन विधिवद् वाग्वारिधिर्मन्थितः ।
व्यक्ताव्यक्ततराणि यत्र वचसां रत्नान्यदीप्यन्त वै
भूयात्सोऽयमुणादिरुत्तमगणोऽध्येतुर्यशोवृद्धये ॥

इत्युणादिवृत्तौ महर्षिदयानन्दः ।

उणादि का प्रत्यय आया डल्लक डैय्या डोलाना ।
माधातु से सिद्ध हुआ मल्लक मैय्या मौलाना ॥

—इति लौकिकाः ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

न षट्संज्ञादिभ्यः ॥ पा० ४।१।१० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च प्रातिपदकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति ।

कारिका—षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।
प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्वे तस्मान्नोभौ ॥

शङ्का—षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

षट्संज्ञा येषां ते षट्संज्ञास्तेषां षट्संज्ञानाम् पञ्चन् सतन् इत्यादीनां “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (पा० ८।३।७) इत्यन्त्यस्य नकारस्य लोपे सति, अदन्तत्वात् स्त्रियाम् “अजाद्यतष्टाप्” (पा० ४।१।३) इति टाबुत्पत्तिः कस्मात्=किमर्थं न भवति ? पञ्च कन्याः, सप्त ब्राह्मण्य इत्यादौ टापा भवितव्यमित्यभिप्रायः ।

समा०—नकारलोपस्यासिद्धत्वाट्टाबुत्पत्तिर्न भविष्यति ।

शङ्का—“न लोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति” (पा० ८।१।२) इत्येतेषु परिगणितेष्वेव विधिषु नकारलोपोऽसिद्धः । तस्मान्न टाबुत्पत्तौ तस्यासिद्धत्वम् ।

समा०—प्रत्याहाराच्चापासिद्धम्

“न लोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति” (पा० ८।१।२) इत्यत्र सुत्रिति न सप्तमीबहुवचनेन सुपा प्रत्याहारो गृह्यतेऽपि “स्वौजस्” (पा० ४।१।२) इति सुशब्दादारभ्य “यङश्चाप्” (पा० ४।१।७४) इति चापः पकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । एवं टाबुविधिरपि सुबुविधौ परिगणितो भवति । तस्मात् सुबुविधिरिति कृत्वा नकारलोपोऽसिद्धो भविष्यति ।

शङ्का—दोषस्त्वित्वे

यदि टाव्विधिरपि सुव्विधिर्भवति बहूनि चर्माणि यस्यां सा बहुचर्मिका “शेषाद्विभाषा” (पा० ५।४।१५४) इति कपि टापि च कर्तव्ये टाव्विधेः सुव्विधित्वान्नकारलोपोऽसिद्धो भवति । नकारलोपस्यासिद्धत्वे “प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः” (पा० ७।३।४४) इति इत्वं न प्राप्नोतीति दोषः ।

समा०—तस्मान्नोभौ ॥

चापा प्रत्याहारग्रहणे दोष एव । तस्मात् षट्संज्ञकेभ्यः शब्देभ्यो नोभौ = टाव्विधौ स्त्रियां न भवतः । पञ्च कन्याः, सप्त ब्राह्मण्य इत्येव युक्तम् ।

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ पा० ४।१।१८ ॥

सर्वत्र लोहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यजन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां षः प्रत्ययो भवति । कतन्तेभ्यः (इत्यत्र सौत्रं पररूपम् कत + अन्तेभ्यः = कतन्तेभ्यः) ।

**कारिका—कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।
पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥**

शङ्का—लोहितादिषु शकलशब्दोऽपि पठितव्यः । यतो हि “शाकल्यायनी” इति यजन्तात् शकलशब्दात् स्त्रियां षः प्रत्ययोऽपि यथा स्यादिति ।

समा०—यदि लोहितादिषु शकलशब्दः पठ्येत कण्वादिषु न पठितो भवति । तेन “कण्वादिभ्यो गोत्रे” (पा० ४।२।१११) इत्यण् प्रत्ययो न स्यात्—शकलस्य गोत्रापत्यं शाकल इति ।

शङ्का—कथं तर्हि ‘शाकल्यायनी’ शब्दः साध्यः ?

समा०—कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

एवं गणपाठव्यवस्था कर्तव्या—कण्वात् = कण्वशब्दात् तु शकलशब्दः पूर्वः = पूर्वं पठितव्यः । अथ च कतात् = कतशब्दाच्च उत्तरः = अग्रे शकलशब्दः पठितव्यः । कुरुकत—अनडुह्शब्दौ चान्यत्र पठितव्यौ ।

शङ्का—एवं सत्यपि दोषः । कतन्तेभ्यः, कण्वादिभ्य इति पठित्वा कार्यमुच्यते । एवं पाठव्यवस्थायामपि सत्यां ष्फाणौ न प्राप्नुतः । कतोऽन्ते येषां ते कतन्ताः, तेभ्यः कतन्तेभ्यः । कण्व आदिर्येषां ते कण्वादयः, तेभ्यः कण्वादिभ्यः । एवं बहुव्रीहिवृत्त्या न शकलशब्दः संगृहीतो भवति ।

समा०—एवं तर्हि समासः कर्तव्यः । कतस्यान्तः कतन्तः, कतोऽन्ते येषां ते कतन्ताः, कतन्तश्च कतन्ताश्च ते कतन्ताः, तेभ्यः कतन्तेभ्यः । अथ च—कण्वस्यादिः कण्वादिः । कण्व आदिर्येषां ते कण्वादयः, तेभ्यः कण्वादिभ्यः । एवमेकशेषाश्रयणे सति शकलशब्दः संगृहीतो भवति ।

शङ्का—एकशेषाश्रयणे कथं सूत्रार्थः स्यात् ?

समा०—१—कतन्तात् = शकलशब्दाद् यजन्तात् कतन्तेभ्यो लोहितादिभ्यश्च यजन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति ।

२—कण्वादेः—शकलशब्दाद् गौत्रप्रत्ययान्तात् कण्वादिभ्यश्च गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः शेषेष्वर्थेष्वणप्रत्ययो भवति ।

शङ्का—एवं सति किं कृतं भवति ?

समा०—पूर्वोत्तरौ तदन्तादी

पूर्वश्च उत्तरश्च तौ पूर्वोत्तरौ । पूर्वः = लोहितादिगणः, उत्तरः = कण्वादिगणः, तदन्तादी = तदन्तः = शकलशब्दान्तः, तदादिः = शकलशब्दादिर्यथासंख्यं भवति ।

एषोऽभिप्रायः—लोहितादिर्गणः कतन्तः = सकलशब्दान्तो भवति, कण्वादिगणश्च शकलशब्दादिर्भवति तत्पुरुषवृत्त्या ।

शङ्का—किमेतस्य प्रयोजनम् ?

समा०—ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

एवं सूत्रव्याख्यायां सत्यां शकलशब्दात् “सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः”
(पा० ४ । १ । १८) इति षफः “कण्वादिभ्योगोत्रे” (पा० ४।२।१११)
इति चाण् प्रत्ययः कृतो भवति । इत्थं च ‘शाकल्यायनी’शब्दः सिध्यति ।

गणपाठव्यवस्थाचित्रम्—

गर्गादिगतलोहितादिपाठ एवम्—

लोहित । संशित ।.....			कपि । कत ।		↓
कुरुकत । अनडुह् ।	कण्व ।	शकल ।	गोकक्ष ।		↓

इमावन्यत्र पठितव्यौ । “कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते”
अत्र शकलशब्दः पठितव्यः ।

कतस्य अन्तः कतन्तः । कः ? शकलशब्दः ।

कण्वस्य आदिः कण्वादिः । कः ? शकलशब्दः ।

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ पा० ४।१।३२ ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुगागमो भवति ङीप् च प्रत्ययः ।

कारिका—अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्बत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा छन्दसि तु नुग्विधिः ॥

शङ्का—अन्तर्वत्पतिवत्पतिवत् इत्यत्र किं निपात्यते ?

समा०—अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्बत्वे निपातनात् ।

अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब् विधीयते । अन्तर्वद् इत्यत्रास्तिसा-
सामानाधिकरण्यभावान्मतुब्निपात्यते । “मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवा-
दिभ्यः” (पा० ८।२।९) इति वत्त्वं तु सिद्धमेव । पतिवद् इत्यत्र चास्तिसा-
सामानाधिकरण्यभावात् मतुप् सिद्ध एव । वत्त्वं तु निपात्यते ।

१—जीवत्पत्यामिति भाष्ये पाठः ।

शङ्का—किमविशेषेण (सर्वत्रैव) ?

समा०—गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च

नेत्याह । अन्तर्वलीशब्दो गर्भिण्यामभिधेयायां निपात्यते पतिवलीशब्दश्च जीवत्पत्यामभिधेयायां निपात्यते । अन्तर्वली गर्भिणीत्यर्थः । पतिवली जीवद्भर्तृकेत्यर्थः ।

शङ्का—छन्दसि च का व्यवस्था ?

समा०—वा छन्दसि तु नुग्विधिः ॥

छन्दसि विषये विकल्पेन नुग्विधिर्भवति । तद्यथा-सान्तर्वली देवानुपैत् । सान्तर्वती देवानुपैत् । पतिवली तरुणवत्सा । पतिवती तरुणवत्सा ।

वोतो गुणवचनात् ॥ पा० ४।१।४४ ॥

उकारान्ताद् गुणवचनात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति ।

कारिका—सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

शङ्का—गुणस्य किं लक्षणम् ?

समा०—(क) सत्त्वे निविशते

सत्त्वम् = द्रव्यम् । निविशते = प्रविशति, प्रविष्टो भवति । यो द्रव्य-मेवाश्रयते स गुणः । तद्यथा—वस्त्रं श्वेतम्, रक्तम्, पीतमित्यादि । अथ च—

(ख) अपैति

सत्त्वाद् अपैति = पृथग्भवति, दूरं भवति । तद्यथा—फलेषु प्रथमं हरितत्वम् पश्चाच्च पीतत्वम् । पूर्वगुणस्यापादानम्, उत्तरगुणस्य चोपादानं दृष्ट्वा कथ्यते-अपैतीति । यः सत्त्वात् पृथगपि भवति स गुणः ।

शङ्का—सत्त्वे निविशत इति चेज्जातिरपि सत्त्वे निविष्टा भवति, किं जातिरपि गुणः ?

समा०—(ग) पृथग्जातिषु दृश्यते ।

पृथक् = नाना जातयो येषां ते पृथग्जातयः, तेषु पृथग्जातिषु । पृथग्जातिषु = नानाजातिष्वपि यः समत्वेन दृश्यते = दृष्टिपथं नीयते । तद्यथा—तदेव श्वेतत्वं गोत्वे तदेव श्वेतत्वं चाश्वत्वे दृश्यते । अनेन न जातिगुण इति प्रतिपादितं भवति । यतो हि जातिः पृथग्जातिषु कदाचित्केनचिदपि न दृष्टा । न गोत्वमश्वत्वे न चाश्वत्वं गोत्वे । गुणश्च पृथग्जातिषु भिन्नजातिष्वपि समानरूपेण प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मान्न जातिगुणः ।

अथ च 'अपैति' इत्यनेनापि वचनेन जातिगुणाद् वारितो भवति । द्रव्यं श्रिता जातिस्तेन तेन द्रव्येण साकं यावद् द्रव्यं जीवति । न कदाचिदपैति = पृथग्भवति । गोत्वं जातिः, कृष्णत्वं श्वेतत्वं च गुणः । कृष्णत्वेऽपि गोत्वम् । श्वेतत्वेऽपि गोत्वम् । कृष्णत्वं श्वेतत्वं च वारितं भवति न गोत्वम् । न कृष्णत्वे श्वेतत्वं, न च श्वेतत्वे कृष्णत्वमिति भेदः । तस्मान्न जातिगुण इति ।

शङ्का—कर्म हि सत्त्वे निविशतेऽपैति चापि पृथग्जातिष्वपि दृश्यते तदपि गुणः किमर्थं न स्यात् ?

समा०—(घ) आधेयश्च (ङ) अक्रियाजश्च

आधातुं योग्य आधेयः, उत्पाद्य इत्यर्थः । क्रियया जायत इति क्रियाजः, तस्य प्रतिषेधः । य आधेयः = उत्पाद्यो भवति स गुणः । तद्यथा—घटादेः पाकजो रूपादिः । श्वेतवस्त्रादिषु रक्तत्वादिः । अक्रियाजः = अव्यापारजोऽचेष्टाज इति यावत् । तद्यथा—आकाशादेर्महत्त्वादिगुणोऽक्रियाजः । एवं गुणस्य प्रकारद्वयमुत्पाद्य-अनुत्पाद्यभेदेन प्रदर्श्य कर्मणो गुणत्वनिवृत्तिः कृता भवति । न हि कर्म गुणेऽन्तर्भवति । कर्मणस्तु केवलमुत्पाद्यत्वमेव । गुणस्य तु विद्यत उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चेति । ततो गुणकर्मणोर्भेदोऽयमधिगन्तव्यः ।

शङ्का—उल्लिखितगुणलक्षणानि द्रव्येऽपि संघटन्ते, तस्यापि गुणत्वं किमर्थं न ?

[पादः १]

चतुर्थोऽध्यायः

४९

समा०—(च) असत्त्वप्रकृतिः

सत्त्वं द्रव्यं तत्प्रतिषेधः । प्रकृतिः स्वभावः । पूर्वोक्तगुणैर्युक्तो योऽसत्त्वप्रकृतिः = अद्रव्यस्वभावो द्रव्यस्वभावभिन्नः स्यात् स गुणः । अतो न द्रव्यं गुणो भवति । इति गुणलक्षणम् ।

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनसंयोगोपधात् ॥ पा० ४ । १ । ५४ ॥

स्वाङ्गं यदुपसर्जनसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति ।

कारिका—अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत्तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥

शङ्का—स्वाङ्गस्य किं लक्षणम् ?

समा०—अद्रवम्

द्रवतीति द्रवं तत्प्रतिषेधः । स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति स्वीक्रियते । तद्विशेषण-मद्रवम् । स्वाङ्गं सदपि यदद्रवं स्यात् तत् स्वाङ्गम् । तेन 'बहुकफा' इत्यत्र स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति, कफस्य द्रवत्वात् ।

शङ्का—'बहुज्ञाना' इत्यत्र स्त्रियां ङीष् कस्मान्न भवति ?

समा०—मूर्तिमत्स्वाङ्गम्

मूर्तिः शरीरं काठिन्यमित्यमरः । तदस्यास्मिन् वाऽस्तीति मूर्तिमत् । प्राणिस्थमद्रवं मूर्तिमच्च यत् स्यात् तत् स्वाङ्गं भवति । न हि ज्ञानं मूर्तिमत् । तस्माद् 'बहुज्ञाना' इत्यत्र स्त्रियां ङीष् न भविष्यति ।

शङ्का—'श्लक्ष्णमुखा शाला' इत्यत्र ङीष् कस्मान्न भवति ? अत्र अद्रवत्वं मूर्तिमत्त्वञ्च प्रत्यक्षम् ।

समा०—

प्राणिस्थम्

मुखनासिकाभ्यां योऽभिनिष्क्रामति वायुः स प्राणः । प्राणोऽस्यास्तीति प्राणी । तत्र यत् तिष्ठति तत् प्राणिस्थम् इति न्यासः । अद्रवं मूर्तिमत्

सदपि यत् प्राणिस्थं भवति तत् स्वाङ्गमभिधीयते । तेन 'इलक्षणमुखा शाला' इत्यत्र ङीष् न भवति ।

शङ्का—'बहुशोफा' इत्यत्र कथं ङीष्ोऽभावः । अत्र ह्यद्रवत्वं मूर्ति-
मत्त्वं प्राणिस्थत्वं च प्रत्यक्षम् ?

समा०—

अविकारजम् ।

विकारो दूषणम्, तेन जातं विकारजम्, तत्प्रतिषेधः । अद्रवं मूर्तिमत्
प्राणिस्थं सदपि यदविकारजं भवति तत् स्वाङ्गं विज्ञेयम् । बहुशोफा (शोफः =
शोथः सूजन इति भाषायाम्) इत्यत्र विकारजत्वं लक्ष्यते, अतो न ङीष् ।

शङ्का—'दीर्घकेशी' इत्यत्र कथं ङीष्—प्रत्ययः । अप्राणिस्थत्वान्न
ङीषा भवितव्यम् ।

समा०—

अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत्

अतत्स्थम् = तस्मिन् तिष्ठतीति तत्स्थम्, तत्प्रतिषेधः । अथवा अतस्मिन्
(अप्राणिनि) तिष्ठतीति, अतत्स्थम् । अतत्स्थम् = अप्राणिस्थितमपि यदि
तत्र प्राणिनि दृष्टं स्याच्चेत् तदपि स्वाङ्गं स्वीक्रियते । दीर्घरथ्या । सत्य-
मेतत्, साम्प्रतं केशा अप्राणिनि स्थिताः परं केशाः पूर्वं प्राणिनि दृष्टा
इति कृत्वा केशानामत्र स्वाङ्गत्वं स्वीकृत्य ङीष् विधीयते ।

अथ चाप्राणिस्थस्यापि स्वाङ्गत्वस्वीकारे—

तेन चेत् तत् तथायुतम् ॥

तेन = अप्राणिना चेत् = तर्हि तत् = मुखादि तथा = तेन प्रकारेण
युतम् = सम्बद्धं भवति । यथा—प्राणिना तर्हि तदपि स्वाङ्गं भवति । एषोऽ-
भिप्रायः—यादृशं प्राणिनां मुखादिकं स्वाङ्गं भवति तादृशमेव यदि चेद्
अप्राणिनामपि भवेत् तर्हि स्वाङ्गमेव तद् भवतीति मन्तव्यम् । तेन
दीर्घमुखी प्रतिमा, दीर्घनासिक्यर्चा (अर्चा = प्रतिमा) तुङ्गनासिक्यर्चा
इत्यादिकमपि सिद्धं भवति ।

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ पा० ४।१।६३ ॥

जातिवाचिनः प्रातिपदिकाद् अस्त्रीविषयादयकारोपधाच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ।

कारिका—आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

शङ्का—ननु च भो जातिरित्युच्यते केयं जातिर्नाम ?

समा०—

आकृतिग्रहणा जातिः

आकृतिराकारः, ग्रहणं व्यञ्जकं यस्याः साऽऽकृतिग्रहणा जातिः, संस्थान-
व्यङ्ग्येत्यर्थः । तदनेन लक्षणेन सामान्यरूपेण गोत्वादिलक्षणा जातिरित्युक्तं
भवति । गोत्वादयो हि विषाणादिमत् सास्नादिमच्च संस्थानव्यङ्ग्यत्वादा-
कृतिग्रहणाः । यथा विषाणादित्वमेकस्मिन् गव्युपलभ्यते तथाऽन्यस्मिन्नपि ।
एवञ्चाकृतिग्रहणा जातिः ।

शङ्का—ननु चाकृतिग्रहणा जातिरिति चेद् ब्राह्मणत्वादयो जातिविशेषा
न संगृहीता भवन्ति । न हि त आकृतिव्यङ्ग्याः । यादृश्याकृतिर्ब्राह्मणस्य
क्षत्रियादेरपि तादृश्येव । एवं संस्थानस्याभिन्नत्वात् क्षत्रियादेर्जातित्वं न
स्यात् । ततश्च ब्राह्मणीशब्दे ङीषोऽनुत्पत्तिः ।

समा०—

लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

अत्र चकारः पुनरर्थः । या सर्वाणि लिङ्गानि न भजते साऽसंस्थान-
व्यङ्ग्याऽपि जातिर्भवति तद्यथा—ब्राह्मणत्वादिः । सा हि स्त्रीलिङ्गं पुंलिङ्गं च
भजते न तु नपुंसकलिङ्गमित्यसर्वभाक्^१, तद्यथा—ब्राह्मणः ब्राह्मणी ।
अथ च—

१—असर्वभागिति वचनं प्राप्तप्रापणार्थमेव न तु सर्वत्र युज्यते । तदादेः
सर्वलिङ्गत्वेऽपि (तटः, तटी, तटम्) संस्थानव्यङ्ग्या जातिर्भवति ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या

सकृद् = एकवारम्, आख्याता = उपदिष्टा सती या निर्ग्राह्या = निश्चेतुं शक्या सा जातिः । एतेन जातिधर्मानेकत्वं नित्यत्वं प्रत्येकपरिसमाप्तित्वं च दर्शयति । वस्तुतस्तु 'भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नमिति' पस्पशास्थभाष्य-बोधितं नित्यत्वे एकत्वे च सत्येकानुगतत्वमेव जातिलक्षणं भाष्यसम्मतम् । यदि जातिरेका न भवेत् तर्हि सकृदाख्याता गौरिति पिण्डान्तरे न गृह्येत । यदि नित्या न भवेच्चेत् पिण्डविनाशे तस्या अपि विनाशात् पिण्डान्तरे न गृह्येत । यदि च प्रत्येकं परिसमाप्ता न स्यात् प्रत्येकमंशेन परिसमाप्तौ सत्यामंश एव परिगृह्येत न जातिः । न जात्यंशो जातिर्भवति, अनेकत्व-प्रसङ्गात् । अथ च—

गोत्रं च चरणैः सह ॥

“अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रम्” (पा० ४।१।१६२) इति पारिभाषिकस्य गोत्रस्येह ग्रहणम् न तु लौकिकस्य । गोत्रस्य च सर्वलिङ्गत्वात् पृथगुपा-दानम् । तद्यथा—नाडायनः पुमान्, नाडायनी स्त्री, नाडायनं नपुंसकम् । चरणशब्दोऽध्ययनवचनः । इह तूपचारादध्येतृषु वर्तते । अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिर्भवति । तद्यथा—नाडयनी, चारायणी, कठी, बह्वृची । इति जातिलक्षणम् ।

तस्यापत्यम् ॥ पा० ४।१।९२ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात्प्रातिपदिकाद् अपत्यमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

कारिका—तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

अपरञ्चोपदेशापेक्षमेव लिङ्गानामिति जातेर्लक्षणम् । तेन ब्राह्मणत्वा-दिरेव लक्ष्यते । देवदत्तः, देवदत्ता इत्यत्रासर्वलिङ्गत्वेऽपि जाति-लक्षणो ङीष् प्रत्ययो न भवति ।

[पादः १]

चतुर्थोऽध्यायः

५३

शङ्का—

तस्येदमित्यपत्येऽपि

तस्येदम् (पा० ४।३।१२०) इत्यनेन सूत्रेणापत्ये = अपत्यार्थेऽप्यण् प्रत्ययो भविष्यति । “तस्येदम्” इति सूत्रस्य विशेषा हीमे वर्तन्ते— अपत्यम्, समूहः, निवासः, विकार इति । किं पुनरनेन योगेन ?

समा०—

बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

“तस्येदम्” इति सूत्रस्य बाधकाः “वृद्धाच्छः” (पा० ४।२।११४) इत्येवमादयः । तेषां बाधनार्थं “तस्यापत्यम्” इति सूत्रं कृतं भवेत् = रचितं स्यादिति भावः ।

शङ्का—“वृद्धाच्छः” (पा० ४।२।११४) इति शैषिकः, “तस्यापत्यम्” (पा० ४।१।९२) इत्यण् अशैषिकः । कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत ?

समा०—

उत्सर्गः शेष एवासौ

असौ “तस्यापत्यम्” (पा० ४।१।९२) इत्युत्सर्गः । “अत इञ्” (पा० ४।१।९५) इत्यादयोऽस्यापवादाः । ततः शेष एवासौ भवति । “योऽप्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव” इति महाभाष्ये ।

अथवा ‘तस्यापत्यम्’ योगस्यास्य ‘तस्येदम्’ इति योगेऽनुप्रवेशाद् = अन्तर्भावाद् यथाऽन्ये तद्विशेषाः समूहादयः शेषास्तद्वदयमपत्यार्थोऽपि शेषः । शेषत्वात् “तस्यापत्यम्” इति योगस्यास्याणपि शैषिक एव भवति । ततः शैषिकः शैषिकं बाधेत ।

शङ्का—अथारभ्यमाणेऽस्मिन् योगे कान्यस्य प्रयोजनानि ?

समा०—

वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

वृद्धानि = वृद्धसंज्ञकानि । वृद्धसंज्ञकेभ्यो “वृद्धाच्छः” (पा० ४।२।११४) इति छः प्राप्नोति । वृद्धसंज्ञकेभ्योऽपत्यार्थे छं बाधित्वाऽणवे यथा स्यादिति योगस्यास्य प्रयोजनम् । तद्यथा—भानोरपत्यं भानवः, श्यामगोरपत्यं श्यामगव इति ।

मनोज्ञावज्यतौ पुक् च ॥ पा० ४।१।१६१ ॥

मनुशब्दादज्यतौ प्रत्ययौ भवतः पुक् चागमो भवति जातौ गम्य-
 मानायाम् ।

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ पा० ४।१।१४८ ॥

वृद्धसौवीरगोत्रस्य व्याख्यानम्—

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णविन्दवः ।
 तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठम्बहुलं ततः ॥

फेच्छ च ॥ पा० ४।१।१४९ ॥

केभ्यः फिजन्तेभ्यश्छो भवतीति तेषां सङ्ग्रहः—

यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्ण्यायणिः फिजः स्मृताः ।
 सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

यमुन्दादयः शब्दास्तिकादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः फिजन्तेभ्योऽत्र छवि-
 धानम् । “गोत्रियाः०...” “वृद्धाट्ठक्०...” “फेच्छ च” “फाण्टा-
 हति०...” (पा० ४।१।१४७-१५०) इमे चत्वारो योगाः । तेषां त्रयः
 कुत्सने, त्रयः सौवीरगोत्रे । आद्यो योगः कुत्सन एव । अन्त्यः सौवीरगोत्र
 एव “इति महाभाष्ये” ।

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ पा० ४।१।१७३ ॥

साल्वावयवाः संख्यायन्ते—

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।
 भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

१—उदुम्बराः । २—तिलखलाः । ३—मद्रकाराः । ४—युगन्धराः ।
 ५—भुलिङ्गाः । ६—शरदण्डाः । इमे षट् साल्वावयवाः ।

कारिका—अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

शङ्का—माणवशब्दः कथं सिध्यति ?

समा०— अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

अपत्यविवक्षायां कुत्सिते मूढे चार्थे मनुशब्दाद् औत्सर्गिकः = अणे प्रत्ययो भवति । मनु + अण् ।

शङ्का—मनुशब्दादौत्सर्गिकेऽणि सति “मानवः” इति रूपं स्यात् ?

समा०— नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

‘मानवः’ इति रूपे नकारस्य मूर्द्धन्यो णकारः कर्त्तव्यः । एवं “माणवः” इति शब्दः सिद्धो भवति । मनोरपत्यं कुत्सितो मूढो वा माणवः ।

“अनधीतवेदत्वादज्ञो मूढः । मूढत्वादेव प्रतिषिद्धाचरणाद्वा कुत्सितो यः स ब्राह्मणजातीयो माणव उच्यते” इति न्यासकारः ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

‘कलेढक् ॥ पा० ४।२।८॥

१--नेदं पाणिनीयं सूत्रम् । वार्तिके दर्शनाद् वृत्तिग्रन्थेषु प्रक्षिप्तम् । तथा च भाष्यम्—“दृष्टं साम कलेढक् ॥१॥ दृष्टं सामेत्यत्र कलेढक्-क्तव्यः । कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते ॥ अपर आह—सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्त्वक्तव्यः । अग्निना दृष्टं सामाग्नेयम् । अग्नौ भवमाग्नेयम् । अग्नेरागत-माग्नेयम् । अग्नेःस्वमाग्नेयम् । अग्निर्देवतास्याग्नेयः । कलिना दृष्टं साम कालेयम् । कलेरागतं कालेयम् । कलौ भवं कालेयम् । कलेः स्वं कालेयम् । कलिर्देवतास्य कालेयश्चरुः ।

[दृष्टं साम ४।२।७ सूत्रभाष्ये]

(सम्पादकः)

तृतीयासमर्थात् कलिशब्दात्प्रातिपदिकाद् दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भवति ।

कारिका—दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् ङिद्वा विधीयते ।
 तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् ङिद्वा विधीयते ।

दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे विधीयमानोऽण् विकल्पेन ङिद्भवतीति वक्तव्यम् । तद्यथा—उशनसा दृष्टं साम औशनसम् औशनं वा । “प्राग्दीव्यतोऽण्” इति जातादिष्वर्थेष्वण् विधीयते । “कालाट्ठञ्” इति च तस्याणो बाधकः कालवाचिभ्यष्ठञ् विधीयते । ठञ्बाधनार्थं च “सन्धि-वेलाद्यृतु०” (पा० ४।३।१६) इति द्विरण् विधीयते सोऽपि विकल्पेन ङिद्भवतीति वक्तव्यम् । तद्यथा—शतभिषजि जातः शतभिषः शतभिषजो वा ।

तीयादीकक्

तीयप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकात् स्वार्थ ईकक् प्रत्ययो भवति विकल्पेन । द्वितीयमेव द्वैतीयिकं द्वितीयकं वा । तृतीयमेव तार्तीयिकं तृतीयकं वा ।

न विद्यायाः

विद्याया अभिधेये तीयान्तादीकक् प्रत्ययो न भवति । द्वितीया तृतीया वा विद्या ।

गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे गोत्रवाचिनः प्रातिपदिकादङ्कवत्प्रत्ययविधिर्भवति । औपगवेन दृष्टं साम औपगवकम् । कापटवेन दृष्टं साम कापटवकम् । “गोत्रचरणाद् बुञ्” (पा० ४।३।१२६) इति बुञ् विधीयते ।

[पादः २]

चतुर्थोऽध्यायः

५७

वामदेवाङ्ङ्यङ्ङ्यौ ॥ पा० ४।२।९ ॥

तृतीयासमर्थाद् वामदेवशब्दात् प्रातिपदिकाद् दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे
ङ्ङ्यङ्ङ्यौ प्रत्ययौ भवतः ।

कारिका—सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ ङितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थं भूद् वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

शङ्का—सिद्धं यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ ङितौ ।

“यस्येति च” (पा० ६।४।१४८) इत्यनेनैव लोपेन ‘वामदेव्यम्’
इति रूपे सिद्धे ययतौ = ङ्ङ्यङ्ङ्यौ किमर्थं ङितौ पठ्येते ?

[वामदेव + यत् + सु ‘यस्येति चे’त्यकारलोपे वामदेव्यमिति सिद्धम्]

समा०— ग्रहणं माऽतदर्थं भूद् वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

न वामदेव्यम् अवामदेव्यम् इत्यत्र अतदर्थं = “ययतोश्चातदर्थं”
(पा० ६।२।१५६) ययतौ यौ तद्धितावतदर्थं वर्तते तदन्तस्योत्तरपदस्य
नञो गुणप्रतिषेधविषयादन्तोदात्तो भवति इति नञ्स्वरे कर्तव्ये ययद्-
ग्रहणे ङ्ङ्यङ्ङ्योर्ग्रहणं मा भूदिति कृत्वाऽऽचार्यपाणिनिना ययतौ ङितौ
पठिताविति वेदितव्यम् । अनेन ज्ञापकेनेदं परिभाषाद्वयमुद्भूतम्—
१ अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम् । २—तदनुबन्धकग्रहणे
नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति ।

कौमारापूर्ववचने ॥ पा० ४।२।१३ ॥

कौमार इत्येतदप्रत्ययान्तं निपात्यतेऽपूर्ववचने ।

कारिका—कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण् विधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

शङ्का— कौमार इत्यत्र किं निपात्यते ?

समा०— कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण् विधीयते ।

कौमार इत्यत्रापूर्ववचने = अपूर्वत्वविवक्षायां कुमार्याः = कुमारीशब्दाद् अण् प्रत्ययो विधीयते । तद्यथा—अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः (कुमारी + अण् + सु) कौमारो भर्ता ।

अयमभिप्रायः—कौमारोऽर्थाद् यस्याः कुमर्याः कश्चित् पूर्वपतिर्नासीद् यश्च भर्ता सम्प्रति तां प्राप्तः स कौमार इति कथ्यते । अथ च—

अपूर्वत्वं यदा तस्याः

यदा तस्याः = कुमार्या अपूर्वत्वं विवक्षितं भवति तदा कौमारशब्दोऽण्प्रत्ययान्तो निपात्यते । तद्यथा—कुमारी अपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । पूर्वत्र भर्तुरभिधानमत्र च भार्याया अभिधानमिति विशेषः । यस्याः कुमार्याः कश्चित् पूर्वपतिर्नासीत् सा पतिमुपपन्ना सती कौमारीशब्देनाभिधीयते ।

अथवा—

कुमार्या भवतीति वा ॥

कुमार्या भवतीति कौमारः । तस्य भार्या कौमारी भार्या । एवं वा कौमारीशब्दः साध्यः ।

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ पा० ४।२।४५ ॥

खण्डिकादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तस्य समूह इत्यस्मिन्नर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति ।

कारिका—अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्वुञ् न च तद् गोत्रं तदन्तान्न स सर्वतः ॥१॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं वा यथा चाध्येत वाञ् वुजा ॥२॥

[पादः २]

चतुर्थोऽध्यायः

५९

शङ्का— अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

किमर्थं खण्डिकादिषु क्षुद्रकमालवशब्दः पठ्यते । यदा ‘अनुदात्तादेरञ्’

(पा० ४।२।४४) इति कृत्वैवात्राञ् प्रत्ययः सिद्धो भवति ।

समा०—

गोत्राद् बुञ्

क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति क्षुद्रकमालवकम् । क्षत्रियगोत्रद्वन्द्वः ।

“गोत्रोक्ष०.....” (पा० ४।२।३९) इति गोत्राद् बुञ् प्राप्तः, तद्वाधनार्थं क्षुद्रकमालवशब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते ।

शङ्का—

न च तद्गोत्रम्

ननु च परत्वादञ् बुञ् वाधिष्यते । अथ च क्षुद्रकमालवशब्दो गोत्रसमुद्रायः । न च गोत्रसमुदायो गोत्रं भवति । तस्मादत्र बुञ् न भविष्यति ।

समा०—मतमेतन्न गोत्रसमुदायो गोत्रं भवति । अस्तु तर्हि तदन्त-विधिना तु बुञ् प्राप्नोति, तद्वाधनार्थं खण्डिकादिषु पाठः क्रियते ।

शङ्का—

तदन्तान्न स सर्वतः ॥

तदन्ताद् बुञ् प्राप्नोतीति यदुच्यते तन्न । यस्मात् स तदन्तविधिः सर्वतः = सर्वत्र न भवति । “उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्” इति कृत्वा प्रत्ययविधौ तदन्तविधेरिष्टत्वात् ।

समा०—

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

तदन्तत्वे—तदन्तविधौ क्षुद्रकमालवशब्दस्य खण्डिकादिषु ग्रहणं ज्ञापकं स्यात् । अर्थात् क्षुद्रकमालवग्रहणं ज्ञापयति भवत्यत्र सामूहिकेषु तदन्तविधिरिति । तेन औपगवकम् कापटवकम् इत्यत्र बुञ् सिद्धो भवति, तदन्तत्वात् । अथ च—

तथा चापिशलेर्विधिः ।

तथा च = तदन्तविधिः स्वीकृत्यैवापिशलेराचार्यस्य विधिरयं सिद्धो

भवति 'धेनोरनञ इति वक्तव्यम्' इति । यदयं नञः परस्य प्रतिषेधं शास्ति ।

शङ्का— किं पुनः क्षुद्रकमालवात्सर्वत्राञ् प्रत्ययो भवति ?
सेनायां नियमार्थं वा

अथवा नियमार्थोऽयमारम्भः । क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामेवाञ् भवति । तद्यथा—क्षौद्रकमालवी सेना । क्षौद्रकमालवकमन्यत् । अथवा—

यथा बाध्येत वाञ् वुञ् ॥

खण्डिकादिषु क्षुद्रकमालवशब्दं पठित्वा ज्ञापयत्याचार्यो वुञ् = वुञ्द्वाराऽञ् = अञ्प्रत्ययो बाध्येत = बाध्यत इति । अनेन पाठेन सामूहिकेषु तदन्तविधिः, पूर्वोऽपि वुञ् परमञ् बाधत इति चोभयमपि ज्ञापितं भवतीति वेदितव्यम् ।

अव्ययान्यप् ॥ पा० ४।२।१०४ ॥

अव्ययाच्छेषिकस्त्यप्प्रत्ययो भवति ।

कारिका— अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यव्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः ।
निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥

शङ्का— किमव्ययमात्रात् त्यप्प्रत्ययो भवति ?

समा०— अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यव्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः ।

नेत्याह । इह शास्त्रे यस्त्यव्विधिरव्ययात्स्मियते स अमा इह क तसि त्र एष्वेवाव्ययेषु नियम्यते । तद्यथा—अमा—अमात्यः । इह—इहत्यः । क्व—क्वत्यः । तसि—इतस्त्यः । त्र—तत्रत्यः कुत्रत्यः ।
अथ च—

निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥

नि निर् इत्येताभ्यामव्ययाभ्यां ध्रुवे गतौ चार्थे त्यप्प्रत्ययो भवति ।

[पादः ३]

चतुर्थोऽध्यायः

६१

एतयोरपि नियमे प्रवेशो वेदितव्यः । पूर्वोक्तनियमेऽनयोरपि संनिवेश इति भावः । तथा च पठ्यते—“त्यत्रनेध्रुवे” नियतं ध्रुवम् । नित्यम् । “निसो गते” निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो नित्यश्चाण्डालादिः ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ पा० ४।३।६० ॥

अन्तःपूर्वपदाद् अव्ययीभावात् तत्र भव इत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।

कारिका—समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते ।

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥१॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तर्था॥२॥

मध्यो मध्यंदिनण् चास्मात्स्थाम्नो लुगजिनात्तथा॥३॥

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते ।

समानशब्दाट्ठञ् वक्तव्यः—समाने भवं सामानिकम् ॥ तदादेश्च । समानशब्दादेश्च ठञ् इष्ट्यते—समानग्रामे भवं सामानग्रामिकम्, सामान-

१—“ऊर्ध्वदमाच्चेति । दम उत्तरपदे ठञ् संनियोगेनोर्ध्वशब्दस्य मकारान्तत्वं निपात्यते” इति प्रदीपे कैयटः । “उदाहरणे और्ध्वम्” इत्यनुस्वारश्रवणं कथम् ? अत आह दमे इति । न तु देहे, और्ध्वदेहिकमिति भाष्ये तदनुच्चारणादिति भावः ।” इति च नागेश उद्धोते ।

२—“मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ इति भाष्ये पाठः । (सस्पादकः)

देशिकम् ॥ अध्यात्मादिभ्यश्च ठञ् इष्यते—अध्यात्मे भवम् आध्यात्मिकम्,
आधिदैविकम्, आधिभौतिकम् ।

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥

ऊर्ध्वदमाच्च ठञ् वक्तव्यः—ऊर्ध्वदमे भवं और्ध्वदमिकम् ऊर्ध्वदमशब्द
ऊर्ध्वार्थः । ऊर्ध्वदेहाच्च ठञ् विधेयः—ऊर्ध्वदेहे भवम् और्ध्वदेहिकम् ।
लोकोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात् ठञ् स्यात् इहलोके भवम् ऐहलौकिकम्,
परलोके भवम् पारलौकिकम् ।

मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ।

मुखपार्श्वाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां तसुप्रत्ययान्ताभ्यामीयः प्रत्ययः—
मुखतो भवं मुखतीयम्, पर्वतो भवं पार्श्वतीयम् । जनपराभ्यामपीयः
प्रत्ययः कुक् चागमः । जने भवं जनकीयम्, परस्मिन् भवं परकीयम् ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥

मध्यशब्दाद् ईयः, मण्, मीय इति त्रयः प्रत्ययाः कार्याः । तद्यथा—
ईयः—मध्ये भवो मध्यीयः । मण्—मध्ये भवं माध्यमम् । मीयः—मध्ये
भवं मध्यमीयम् ।

मध्ये मध्यं दिनञ् चास्मात्

मध्यशब्दो मध्यं भावमापद्यते दिनञ् चास्मात्प्रत्ययो भवति तद्यथा—
मध्ये भवं माध्यन्दिनम् ।

स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ।^१

स्थामन्नन्तादजिनान्ताच्च प्रातिपदिकात् परस्य विहितस्य प्रत्ययस्य
लुग् भवति । तद्यथा—अश्वथामनि भवोऽश्वत्थामा । वृकाजिने भवो
वृकाजिनः, सिंहाजिने भवः सिंहाजिनः ।

१—‘बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च व्य इष्यते’ ॥

इत्युत्तरार्धं भाष्येऽधिकं दृश्यते । (सम्पादकः)

विदूराञ्ज्यः ॥ पा० ४।३।८५ ॥

विदूरात् प्रातिपदिकात् प्रभवतीत्यस्मिन्नर्थे ङ्यः प्रत्ययो भवति ।

कारिका—वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाजित्वरीवदुपाचरेत् ॥

शङ्का—वैदूयों मणिरित्यत्रोदाह्रियते । असौ मणिविशेषो न विदूरात् प्रभवति (उत्पद्यते) अपि तु वालवायात्प्रभवति विदूरे तु संस्क्रियते ?

समा०— वालवायो विदूरं च

वालवायः = वालवायशब्दः, विदूरम् = विदूरादेशं सम्पद्यते ङ्यश्चास्मात्प्रत्ययो भवतीति मन्तव्यम् । अथवा—

प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

वालवायशब्दस्य विदूरशब्दः प्रकृत्यन्तरमेवास्तीति विज्ञेयम् ।

शङ्का—न वै लोके वालवायपर्वतं लोका विदूरशब्देन व्यवहरन्ति ?

समा०— न वै तत्र चेद् ब्रूयाजित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तत्र विदूरशब्दे तथा व्यवहारो नास्तीति चेत् कश्चिद् ब्रूयात् तर्हि जित्वरीवद् = वाराणसीवद् उपाचरेद् = व्यवहरेदित्यर्थः । तद्यथा—वणिग्जना वाराणसीनगरीं जित्वरीपदेनोपाचरन्ति (व्यवहरन्ति) तथैवमेवैयाकरणा वालवायपर्वतं विदूरशब्देन व्यवहरन्तीति विज्ञेयम् ।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ पा० ४।३।१०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिभ्यो वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे णिनिः प्रत्ययो भवति । कारिकया कलाप्यन्तेवासिनो वैशम्पायनान्तेवासिनश्च संख्यायन्ते—

कारिका—हरिदुरेषां प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरु ।

उलपेन चतुथन कालापकमिहोच्यते ॥ १ ॥

आलम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मध्यमीयास्त्रयोऽपरे ॥ २ ॥

श्यामायन उदीच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ॥ ३ ॥

शङ्का— के कलाप्यन्तेवासिनः ?

समा०—हरिदुरेषां.....कालापकमिहोच्यते ॥ १ ॥

प्रथमो हरिद्रुः । द्वितीयश्छगलिः । तृतीयस्तुम्बुरुः । चतुर्थ उलपः
एतत्कालापकम् = कलाप्यन्तेवासिन उच्यन्ते ।

शङ्का— के च वैशम्पायनान्तेवासिनः ?

समा०—वैशम्पायनश्चरको बभूव । तच्छिष्या अपि चरका इत्यु-
च्यन्ते, ते चेमे—

आलम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

प्राचाम् = प्राच्यदेशवास्तव्याः, चरकः = वैशम्पायनान्तेवासिनः,

१—गद्वादिभ्यश्च (४. २. १३८) “त्रयः प्राच्याः । त्रय उदीच्याः ।
त्रयो माध्यमाः । सर्वे निवासलक्षणाः ।” इत्युक्तं भाष्ये पतञ्ज-
लिना । ते च कारिकोक्ता नव वैशम्पायनान्तेवासिन एवाभिप्रेताः
स्युरिति मन्ये ।

त्रयः प्राच्याः—१. आलम्बिः, २. पलङ्गः ३. कमलः ।

त्रय उदीच्याः—१. श्यामायनः, २. कठः, ३. कलापी ।

त्रयो माध्यमाः—१. ऋचाभः, २. अरुणिः, ३. ताण्ड्यः ।

(सम्पादकः)

[पादः ४]

चतुर्थोऽध्यायः

६५

तेषु प्रथम आलम्बिः, द्वितीयः पलङ्गः, तृतीयः कमलः । इमे त्रयो वैशम्पा-
यनान्तेवासिनः प्राच्याः । अथ च—

ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मध्यमीयास्त्रयोऽपरे ॥

अपरे त्रयो वैशम्पायनान्तेवासिन इमे मध्यमीयाः = मध्यप्रान्तनिवा-
सिनः—तेषु प्रथम ऋचाभः, द्वितीयोऽरुणिः, तृतीयश्च ताण्ड्यः । तथैव च—

श्यामायन उदीच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ॥

उदीच्येषु श्यामायनश्चरकः = वैशम्पायनान्तेवासी । कठकलापिनौ
चाप्युदीच्येष्वेव वेदितव्यौ । तयोश्च सम्बन्ध उक्तम् । किमुक्तम् ? एकस्य
तावदुक्तम्—“कठचरकाल्लुक्” (पा० ४ । ३ । १०७) इति । द्विती-
यस्य तавदुक्तम्—“कलापिनोऽण्” (पा० ४ । ३ । १०८) इति ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

नौद्वयचष्टन् ॥ पा० ४।४।७ ॥

नौशब्दाद् द्वयचष्टन् प्रातिपदिकात् तरतीत्यस्मिन्नर्थे ण् प्रत्ययो
भवति ।

कारिका—आकर्षात्पर्पादिर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात् किशरादेः षितः षडेते णगधिकारे ॥

शङ्का—अस्मिन् णगधिकारे संहितापाठान्न ज्ञायते कति टकाराः
षित इति ।

समा८—आकर्षात्—षितः षडेते णगधिकारे ॥

आकर्षात्षल्ल् (पा० ४ । ४ । ९) इति प्रथमः । पर्पादिभ्यः षन्
(पा० ४ । ४ । १०) इति द्वितीयः । भस्त्रादिभ्यः षन् (पा० ४ ।

४। १६) इति तृतीयः । कुसीददशैकादशात् षन्ष्टचौ (पा० ४।४।३१)
 इति तुरीयः । आवसथात् षल् (पा० ४।४।७४) इति पञ्चमः ।
 किशरादिभ्यः षन् (पा० ४।४।५३) इति षष्ठः । एते षट् ठकाराष्ट-
 गधिकारे षितो वेदितव्याः । षित्वात् स्त्रियां ङीष् प्रयोजनम् ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ पा० ५।१।१९ ॥

गोपुच्छादिवर्जितात्प्रातिपदिकात् प्रागर्ह्येष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो भवति ।

कारिका—ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

शङ्का—किमर्थं संख्यायाः पृथग्रहणं क्रियते यावता संख्याऽपि परिमाणमेव ।

समा०—नेत्याह । संख्या परिमाणादीनां च को भेद इति कारिकायाऽत्र प्रतिपादयिष्यते ।

शङ्का—अस्तु । किं तावदुन्मानम् ?

समा०—ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम् ।

किलेति निश्चयमाह । ऊर्ध्वं मीयतेऽनेनेति तद् उन्मानं भवति । सुवर्गादिवस्तूनां गुरुत्वमुत्क्षिप्यते येन तदुन्मानं तुलादिकं कथ्यते ।

शङ्का—किं तावत् परिमाणम् ?

समा०—परिमाणं तु सर्वतः ।

सर्वतो मानं परिमाणं भवति । परिः सर्वतो भावे वर्तते । आरोहतः परिग्राहतश्च येन ब्रह्मादिकं मीयते तत् प्रस्थादि परिमाणशब्देन कथ्यते ।

शङ्का—प्रमाणस्य किं लक्षणम् ?

समा०—आयामस्तु प्रमाणं स्यात् ।

आयामो विस्तारः । आयामो येन मीयते तत् प्रमाणं वितस्त्यादिकं विज्ञेयम् ।

शङ्का—का नाम संख्या ?

समा०—सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

सर्वतः = सर्वस्मात् परिमाणाद् उन्मानात् प्रमाणाच्च संख्या (एकत्व-
द्वित्वबहुत्वानि) बाह्या = बहिर्भूता वेदितव्या । संख्याया एष्वनन्तर्भावात् ।
तस्मादत्र संख्यापरिमाणयोः पृथक्शो ग्रहणं क्रियते ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ पा० ५।२।३९ ॥

प्रथमासमर्थेभ्यो यत्तदेतेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽ-
स्येति षष्ठ्यर्थे वतुप् प्रत्ययो भवति ।

कारिका—डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

शङ्का—प्रमाण इत्यनुवर्तमानेऽत्र परिमाणग्रहणं किमर्थम् ?

समा०—सिद्धे सति यदत्र परिमाणग्रहणं क्रियते, तेन ज्ञाप्यते
यदन्यत्प्रमाणम्, अन्यच्च परिमाणम् । तथा चाह—

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

डावतु इति वतुप एव पूर्वाचार्याणां संज्ञा । विशेषस्य भावो वैशेष्यम्,
अर्थस्य वैशेष्यम् अर्थवैशेष्यम्, तस्माद् अर्थवैशेष्यात् ।

डावतौ = वतुप्प्रत्यये कर्तव्येऽर्थवैशेष्यात् = प्रमाण-परिमाणयोरर्थ-
भेदात् परिमाणशब्दस्यात्र पृथङ्निर्देशः क्रियते । यथा च 'परिमाणं तु
सर्वतः, आयामस्तु प्रमाणं स्याद्' पूर्वमनयोरर्थभेदः प्रतिपादितः ।
अथ च—

मात्राद्यप्रतिघाताय

प्रमाणे “द्वयसङ्घटनमात्रचः” (पा० ५।२।३७) इति प्रमाणे

[पादः २]

पञ्चमोऽध्यायः

६९

मात्रादयः = मात्रजादया प्रत्यया विधीयन्ते । “यत्तदेतेभ्यः (पा० ५।२।३९)
इति कृत्वैव च यदि प्रमाणे वतुप् विधीयेत तर्हि मात्रजादयः प्रत्ययाः
‘तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रम् यन्मात्रम्’ इत्यत्र न स्युः । परिमाणग्रहणे तु
क्रियमाणे विषयभेदाद् बाध्यत्राधिकभावो न भवति । तेन मात्रजादयः
प्रत्यया अपि प्रमाणे यदादिभ्यो विधीयन्ते । अत एवाह—“मात्राग्र-
प्रतिधाताय” मात्रजादीनामप्रतिषेधाय परिमाणग्रहणं क्रियत इति ।
अथ च—

भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

परिमाणग्रहणस्यैव फलमेतद् यद् डावतोः = डावत्वन्ताद् = वतु-
वन्तान्मात्रादीनाम् = मात्रजादीनां भावः = विद्यमानता प्रत्ययपरत्वं सिद्धं
भवति । तेन तावत् प्रमाणमस्य तावन्मात्रम् यावत्प्रमाणमस्य यावन्मात्रम्
इत्यादिरूपाणि सम्पद्यन्ते ।

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ पा० ५।२।४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थदशान्तात् प्रातिपादिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे डः
प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत् ।

कारिका—अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्त्तव्यो मतो ममः ॥

शङ्का—एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशत इत्यत्र
डः प्रत्ययः कस्मान्न भवति ?

समा०— अधिके समानजातौ

समानजातौ तुल्यजातावधिकेऽधिकत्वे सत्येव डः प्रत्ययो भवति ।
माषाणां कार्षापणानां चातुल्यजातीयत्वम्, ततो न ड प्रत्ययः ।

शङ्का—यदि समानजातौ डो विधीयते चेद् एकादश कार्षापणा
अधिका अस्यां कार्षापणत्रिंशतीयत्रापि डप्रत्ययेन भवितव्यम् ?

समा०— इष्टं शतसहस्रयोः ।

शतसहस्रयोरेवाधिके = अधिकत्वविवक्षायां डप्रत्यय इध्यते न सर्वत्र ।
तेन एकादश कार्षापणा अधिका अस्यां त्रिंशतीत्यत्र डस्याभावः ।

शङ्का— यदि शतसहस्रयोरेवाधिक्ये प्रत्यय उत्पाद्यते तर्हि द्वयमपि
समुदितं स्यात् तत्र क्रमात् प्रत्ययेन भवितव्यं शताद् वा सहस्राद् वा,
तद्यथा— एकादशं शतसहस्रमिति ?

समा०— यस्य सहस्र्या तदाधिक्ये डः कर्त्तव्यो मतो मम ॥

यस्य शतस्य सहस्रस्य वा संख्या = गणनं क्रियते, गणना विवक्षिता
स्यात् तदाधिक्ये = तस्यैव शतस्य सहस्रस्य वाऽऽधिक्यं मतौ निधाय
डः प्रत्ययः कर्त्तव्यः । इति मतो मम, इति मे मतिरित्याह कारिकाकारः ।

अयं भावः— यस्याधिकत्वं संख्यायते तदाधिक्य एव डप्रत्ययः कार्यः ।
तद्यथा— शतानां सहस्रमिति शतसहस्रम्, एकादशाधिकान्यस्मिन्
शतसहस्र इति एकादशं शतसहस्रम् इति शताधिक्ये । सहस्राणां
शतमिति शतसहस्रम् (अल्पीयस्याः संख्यायाः पूर्वनिपातः) एकादशा-
धिकान्यस्मिन् शतसहस्र इति एकादशं शतसहस्रम् इति सहस्राधिक्ये ।

अत्र सूत्र इतिकरणो विवक्षार्थः पठितः । इतिकरणस्ततश्चेद् विवक्षा ।
तेन सर्वमेतदुपपन्नं भवति ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ पा० ५ । २ । ९४ ॥

तदिति प्रथमासमर्थात्प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे
मत्तुप्प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत् तद् भवति ।

कारिका— भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

१—“सम्बन्धे” इति पाठान्तरम् ।

[पादः २]

पञ्चमोऽध्यायः

७१

शङ्का—मनुवादय प्रत्ययाः केष्वर्थेषु भवन्ति ?

समा०—भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

वहोर्भावो भूमा, भूमा च निन्दा च प्रशंसा च ताः—भूमनिन्दा-
प्रशंसाः, तासु—भूमनिन्दाप्रशंसासु ।१—भूमि = आधिक्ये २—निन्दायाम् ३—प्रशंसायाम् ४—नित्य-
योगे = नित्यसम्बन्धे ५—अतिशायने = अतिशयविवक्षायां च मनुवादयः
प्रत्यया भवन्ति । तद्यथा—१—भूमि = गोमान् यवमान् । २—निन्दायाम् = ककुदावर्ती सङ्-
खादकी (सङ्खादको दन्तः) । ३—प्रशंसायाम् = रूपवान्, वर्णवान्,
रूपवती कन्या । ४—नित्ययोगे = क्षीरिणो वृक्षाः, कण्टकिनो वृक्षाः ।
५—अतिशायने = उदरिणी कन्या ॥ अथ च—

१संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥

संसर्गे = सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां च मनुवादयः प्रत्यया भवन्ति ।
तद्यथा—६—संसर्गे = दण्डी, छत्री । ७—अस्तिविवक्षायाम् = अस्तिमान् ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१—“सम्बन्धे” इति पाठान्तरम् । २—महाभाष्ये तु नेदं दृश्यते ।
काशिकायामप्ययं पाठः क्वचित्क एव । तथा चाह पदमञ्जरी हरदत्तः—“कचिद् वृत्तौ ग्रन्थः—‘अस्तिविवक्षायामस्तिमा’निति तत्र भूमादि-
प्वस्तिविवक्षायां च भवन्ति मनुवादय इति समुच्चयो व्याख्येयः । अस्ति-
शब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातः कर्तृविशिष्टसत्तावाची, नैषोऽस्तेर्लट्,
प्रत्ययान्तरमपि दृश्यते ‘अस्तिवम्’ ‘अस्तिते’ति, अव्यभिचारादस्तिसामाना-
धिकरण्यं नास्तीत्यस्तिविवक्षायां प्रत्ययो विधीयते, एतच्च सूत्रे ‘अस्ती’ति
तन्त्रेण लुप्तपञ्चमीकप्रकृतिनिर्देशाश्रयणाल्लभ्यते । ‘अस्तिमा’निति च वृत्ति-
विषये कर्तृविशेषे धनेऽस्तिशब्दो वर्तते, न हि कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य
विशेषणं संभवति, सर्वस्य हि सर्वदा यत् किञ्चिदस्ति ।” (सम्पादकः)

देवपथादिभ्यश्च ॥ पा० ५।३।१०० ॥

देवपथादिभ्य उत्तरस्य इवे प्रतिकृतौ विहितस्य कनो लुप् भवति संज्ञायां गम्यमानायाम् ।

कारिका—अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

शङ्का—किं देवपथादिभ्य एव परस्य कन इवे प्रतिकृतौ लुप् विधीयते ?

समा०—अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

नेत्याह । अर्चाः = प्रतिमाः, तासु पूजनार्थासु पूजनप्रयोजनासु । चित्रकर्मध्वजेषु चित्रकर्मणि ध्वजेषु चाभिधेयेषु इवे प्रतिकृतौ विवक्षिते कनो लुप् भवति । तद्यथा—अर्चासु पूजनार्थासु = शिव इवायं प्रतिकृतिः शिवः, विष्णुरिवायं प्रतिकृतिर्विष्णुः । चित्रकर्मणि = अर्जुन इवायं प्रतिकृति-
रर्जुनः, दुर्योधनः, दयानन्दः । ध्वजेषु = कपिरिवायं प्रतिकृतिः कपिः (यदि स ध्वजे स्थितो भवति) । कपिध्वजोऽर्जुन इति गीतायम् । अथ च—

एकेह कारिका द्वयोः सूत्रयोर्विज्ञेया । काशिकायां सत्यपि पृथग् न दृश्यते मुद्रणदोषात् ।

अत इनिठनौ ५।२।११५ व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६

‘एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तभ्यां च न तौ स्मृतौ ।

शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इकन् यवखदादिभ्यः ॥’

व्याख्या त्वस्याः काशिकायामुक्तसूत्रयोर्वृत्तौ द्रष्टव्या । महाभाष्ये ‘यवखदादिषु’ इति पठ्यते । “शिष्टप्रयोगे येभ्य इतिरेव दृश्यते ते शिखादयो द्रष्टव्याः । ते हि तेभ्य उतं विहितवन्तः” इति काशिकाविवरणपञ्जिकायां जिनेन्द्रबुद्धिपादः ।

“इकन्निति = ठन्नित्यर्थः । पूर्वाचार्यप्रक्रियापेक्षस्त्विकन्निति निर्देशः श्लोकपूरणार्थः ।” इति पदमञ्जरी हरदत्तः । (सम्पादकः)

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥ .

इवे प्रतिकृतौ विवक्षिते देवपथादिषु च कनो लुप् भवति । तद्यथा—
देवपथः, हंसपथः । देवानां पन्थाः, हंसानां पन्था इति षष्ठीसमासः ।
“ऋक्पूरव्यू०....”(पा० ५।४।७४) इति समासान्तोऽकारः । ततः कन्,
तस्य च लुप् विधीयते । अत्र लुप्चर्थे च लोपशब्दस्य प्रयोगः ।

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ॥ पा० ५।३।११६ ॥

दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः
स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति ।

कारिका—आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

कौण्डकिज्जालमानिश्च ब्राह्मगुप्तोऽथ जानकिः ॥

शङ्का— के त्रिगर्तषष्ठा उच्यन्ते ?

समा०— आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु०.....”

१—कौण्डोपरथः । २—दाण्डकिः । ३—कौण्डकिः । ४—जाल-
मानिः । ५—ब्राह्मगुप्तः ६—जानकिः । एते त्रिगर्तषष्ठा उच्यन्ते ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमन्तः ॥ पा० ५।४।७५ ॥

कारिका—कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात् सामन्ताल्लोमन्ताच्च समासादच् प्रत्ययो
भवति ।

शङ्का—

किमिह सामलोभभ्यामेव समासान्तोऽज्विधीयते ?

समा०— कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः ।

नेत्याह । कृष्ण-उदक्-पाण्डुपूर्वात् भूमिशब्दादपि समासान्तोऽच् प्रत्ययो भवति । तद्यथा-कृष्ण-कृष्णभूमः । उदक्-उदग्भूमः । पाण्डु-पाण्डुभूमः । अथ च—

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

संख्याया उत्तरे = संख्यापूर्वात् गोदावरीशब्दात् नदीशब्दाच्च प्रातिपदिकात् समासान्तोऽच् प्रत्ययो भवति । तद्यथा—गोदावरी—सप्त-गोदावरम् । नदी—पञ्चनदम् ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्चायं पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः

8944

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ पा० ६।१।६७ ॥

हलन्ताद् ड्यन्तादावन्ताच्च दीर्घात्परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल्
लुप्यते ।

कारिका—संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति ।

रात्तु तेनैव लोपः स्याद्वलस्तस्माद् विधीयते ॥

शङ्का—किमर्थं हलन्तात्परेषां सुतिसीनामपृक्तानां लोपो विधीयते
यावता “संयोगान्तस्य लोपः” (पा० ८।२।२३) इत्यनेनैव सिद्धम् ?

समा०—संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति ।

न सिध्यति । कथमिति चेत् राजा, तक्षा (राजन् + सु) इत्यत्र
“संयोगान्तस्य लोपः” (पा० ८।२।२३) इति संयोगान्तलोपे कृते
“नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (पा० ८।२।७) इति नलोपे कर्त्तव्ये
तस्यासिद्धत्वान्नकारलोपो न प्राप्नोति । एवम्—उखास्तत् पर्णध्वत् इत्यत्र
संयोगान्तलोपे कृते “वसुसुध्वंसु० (पा० ८।२।७२) इत्यनेन
पदान्ते विधीयमानं दत्त्वं पदान्तत्वाभावान्न प्राप्नोति । अभिनोऽत्र
(अभिनद् सिप्) इत्यत्र संयोगान्तलोपे “दश्च” (पा० ८।२।७५) इति
रुत्वे “अतो रोरप्लुतादप्लुते” (पा० ६।१।११३) इत्युत्वं न प्राप्नोति ।
अथ च—

रात्तु तेनैव लोपः स्यात्

“रात्स्य” (पा० ८।२।२४) संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तर-
स्यान्तस्य सकारस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति नियमात् । अत्रिभर्भवान्
(अभिबर् + तिप्) इत्यत्र तु संयोगान्तलोप एव न प्राप्नोति ।

हलस्तस्माद् विधीयते ॥

तस्मात् = अतो हलन्तात्परेषां सुतिसीनां लोपो विधीयते ।

पद्दन्नोमासू० ॥ पा० ६।१।६३ ॥

भाषायामपि पदादीनां प्रयोगः प्रदर्श्यते—

व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ पा० ६।१।१४४ ॥

क्रियासातत्ये गम्यमानेऽपरस्परा इति सुट् निपात्यते ।

कारिका—लुम्पेदवश्यम् कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धव्रोः ॥

शङ्का—अवश्यकर्तव्यम् इत्यादौ कथमवश्यमशब्दस्य मकारलोपः ?

समा०— लुम्पेदवश्यम् कृत्ये

कृत्ये = कृत्यसंज्ञकेषु तव्यत्तव्यानीयरादिषु प्रत्ययेषु परतोऽवश्यम्-
 शब्दस्यान्त्यस्य लोपो भवति । तद्यथा—अवश्यकर्तव्यम् । अवश्यकरणीय-
 मित्यादि ।

शङ्का— अस्तु । कथं कर्तुकामः कर्तुमनाः ?

समा०— तुम्काममनसोरपि ।

तुम् इत्यविभक्तिको निर्देशः । तुम् = तुमुन्प्रत्ययान्तस्यापि शब्दस्या-
 न्त्यलोपो भवति काममनसोः शब्दयोः परतः । तद्यथा—कर्तुं कामोऽस्येति
 कर्तुकामः । कर्तुं मनोऽस्येति कर्तुमनाः ।

१—व्यायामस्त्रिजगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥

इति सुश्रुते चिकित्सास्थाने २४।४३ धन्वन्तरिः । (सम्पादकः)

शङ्का—सततमिति शब्दरूपं कथं साध्यम् ?

समा०— समो वा हितततयोः

समो मकारस्य हितततयोः = हितशब्दे ततशब्दे च परतो लोपो भवति विकल्पेन । तद्यथा—सम् + हितम् = संहितम्, स + हितम् = सहितम् । सम् + ततम् = संततम्, स + ततम् सततम् ।

शङ्का—मांसस्य पचनं मांसपचनम्, मांसस्य पाको मांस्पाक इत्यत्र कथमन्त्यलोपः ?

समा०— मांसस्य पचि युङ्घञोः ॥

पूर्ववाक्याद् वेत्यनुवर्तनीयम् । अयमर्थः—मांसशब्दस्यान्त्यलोपो भवति विकल्पेन, युङ्घञोः = युङ्घञ्विशिष्टे (ल्युट्घञ्प्रत्ययान्ते) पचि = पच्धातौ परतः । तद्यथा—मांस + पच् + ल्युट् + सु । मांसपचनं मांसपचनं वा । मांस + पच् + घञ् + सु । मांसपाकः, मांस्पाको वा ।

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ पा० ६।१।१५८ ॥

परिभाषेयम् । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्युपस्थितं द्रष्टव्यम् ।

कारिका—आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

शङ्का—किमर्थमयमेकवर्जं पदस्वर आरभ्यते ?

समा०—आगमस्य विकारस्य.....पदस्वरः ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च पृथक् पृथक् स्वरो मा भूदेतदर्थं परिभाषेयमारभ्यते । असत्यां त्वस्यां परिभाषायां आगमादीनां पृथगेव स्वरः स्यात् ।

आगमस्य

चत्वारः, अनड्वाहः । “चतेरुन्” (उ० ५।५८) इत्यौणादिक-
श्चतुःशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः प्राप्तः । अन प्राणने इत्यस्मात् ‘सर्वधातुभ्यो-
ऽमुन्’ (उ० ४।१८९) इत्यमुनि, अनःशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः तस्मिन्नु-
पपदे वहेर्धातोः क्वपि सकारस्य डकारे सम्प्रसारणे च कृते ‘अनडुह्’
इति । उपपदसमासत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तम् । परमागमस्वरः प्रकृति-
स्वरं बाधते । “चतुरनडुहोरामुदात्तः” इत्यागमस्याम उदात्तत्वमत्र
भवति । चत्वारः अनड्वाहः इति ।

विकारस्य

विकारः आदेशः । अस्थनि, दधनि । “असिसञ्जिभ्यां थकिन्” (उ०
३।१५४) इत्यौणादिकोऽस्थिशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । “आट्टगमहनजनः
किकिनौ लिट् च” (पा० ३।२।१७२) इति दधिशब्दः किन्प्रत्ययान्त-
त्वादाद्युदात्तः । परमादेशस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । ‘अस्थिदधिसक्यश्शाम-
नडुदात्तः’ (७।१।७५) इत्यनडस्वर उदात्तोऽत्र भवति । अस्थनिं दधनिं
इति ।

प्रकृतेः

गोपायति, धूपायति । गुधिधूपिधात्वोः “धातोः” (६।१।१६२)
धातोरन्तोदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तस्वरः । ततश्च “गुधूधूपविच्छिगणिरनिभ्य
आयः (पा० ३।१।२८) इत्यायः प्रत्ययः । “आद्युदात्तश्च” (३।१।३)
इत्याय आद्युदात्तः । गोपायधूपायशब्दयोः “सनाद्यन्ता धातवः”
(३।१।३२) इति धातुसंज्ञायां पुनर्धातुत्वादन्तोदात्त स्वरः प्राप्तः ।
प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्वरं बाधते इति प्रकृतिस्वरोऽन्तोदात्तोऽत्र भवति ।
‘गोपायति धूपायति’ इति ।

प्रत्ययस्य च ।

कर्त्तव्यम्, हर्त्तव्यम् । कृ-हृ-धात्वोः “धातोः” (पा० ६।१।१६२)
धातोरन्तोदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तस्वरः । “आद्युदात्तश्च” (पा० ३।१।३)

इति तव्यप्रत्ययस्याद्युदात्तस्वरः । प्रत्ययस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक इति प्रत्ययस्वर आद्युदात्तोऽत्र भवति । कृत्तव्यम्, हृत्तव्यम् इति । तस्मात्सुष्ठूच्यते—“पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवजं पदस्वर” इति ।

इदमप्यत्रावधेयम्—“परनित्यान्तरङ्गापवादैः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति । तथा हि—गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सति शिष्टत्वाद् बाध्यते । काष्णोत्तरासङ्गपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वरं न बाधते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति” इति काशिकावृत्तिः ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ पा० ६।२।१९९ ॥

छन्दसि विषये बहुलं परादिरुदात्तो भवति ।

कारिका—परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

शङ्का— छन्दसि कथं स्वराणुशासनम् ?

समा०— परादिश्च

परशब्देनात्र सकथशब्द एव गृह्यत इति काशिका । छन्दसि विषये परादिः = परः = सकथशब्दो बहुलमाद्युदात्तो भवति । तद्यथा—अञ्जिसकथमालभेत । त्वाष्ट्रौ सोमसकथौ ।

आचार्यो विभाषाग्रहणे कर्तव्ये यदत्र बहुलग्रहणं करोति तेन छन्दसि स्वरव्यत्ययमवबोधयति । तेन ऋजुवाहुः वाक्यतिः चित्पतिरित्यत्र परादिः = परपदमाद्युदात्तं भवति ।

परान्तश्च

छन्दसि विषये परान्तः=परपदमन्तोदात्तं भवति । तद्यथा—“त्रिचक्रेण त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन” बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमिह चान्तोदात्तत्वं विधीयते । तथा च वार्त्तिकम्—अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनामुपसंख्यानमिति ।

पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

छन्दसि विषये पूर्वान्तः=पूर्वपदमन्तोदात्तमपि भवति । तद्यथा—मरुद्वृद्धि इत्यादि । तथा च वार्त्तिकम्—पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानमिति ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते

छन्दसि विषये पूर्वादयः=पूर्वपदमाद्युदात्तमपि भवति । तद्यथा—“दिवोदासाय साम गायत” इत्यादि । तथा च वार्त्तिकम्—पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानमिति ।

व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

ततः=तदनेन बहुलमिति ग्रहणेन सर्वोऽपि स्वरव्यत्ययः सिद्धो भवति । छन्दसि इदं स्वरानुशासनम् ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सु-
कोतिकारकरागच्छेषु ॥पा० ६।३।९९॥

अषष्ठी-अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति, आशिस-
आशा-आस्था-आस्थित-उत्सुक-ऊति-कारक-राग-छेषु परतः ।

कारिका—दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।

षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

शङ्का—अन्यस्य कारकम् अन्यत्कारकम् । अन्यस्य इदम् अन्यदीय-
मित्यत्र कथं दुगागमः ?

समा०—दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।

अत्र सूत्रे योऽषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति प्रतिषेध उच्यते स कारकशब्दे
छशब्दे च परतो न प्रवर्तते । अत एव प्राह—“दुगागमोऽविशेषेण
वक्तव्यः कारकच्छयोः” कारकशब्दे छशब्दे च प्रत्यये परतोऽविशेषेण =
षष्ठीतृतीयस्थस्याप्यन्यशब्दस्य दुगागमो भवति । तेन—अन्यत्कारकम्
अन्यदीयमित्यत्र न दोषः ।

शङ्का—किं सर्वत्राविशेषेण दुगागमो भवति ?

समा०—षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

आशीरादिषु सप्तसु = १ आशिस्-२आशा-३आस्था ४-आस्थित
५-उत्सुक ६-ऊति-७-राग इत्येतेषु परतः षष्ठीतृतीययोः = षष्ठीतृतीया-
स्थस्यान्यशब्दस्य दुगागमो न भवतीति । तद्यथा—अन्यस्य आशीः,
अन्याशीः । अन्येन आस्थितः, अन्यास्थित इत्यादि ।

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ (पा० ६।३।१०९)

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति ।

कारिका— वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च
द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थान्तिशयेन योग—
स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्^१ ॥

१—“अथ निर्वचनम् । तद् येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ
प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयात्, अथानन्वितेऽर्थेऽ
प्रादेशिके विकारेऽर्थान्तिशयः परीक्षेत केनचिद्बृत्तिसामान्येन, अविद्यमाने

शङ्का—निरुक्तं = निर्वचनं कतिविधं भवति । अर्थात्—निरुक्तशास्त्रे
कतिप्रकारेण शब्दा निरुच्यन्ते ?

समा०— वर्णागमः

वर्णस्य आगमो वर्णागमः । शब्दसिद्धये क्वचिदपूर्वस्य वर्णस्य सन्नि-
वेशः क्रियते । तद्यथा—कौ जीर्यत इति (कु + जरः) कु^१ञ्जर इत्यत्र
नुगागमः । इति प्रथमः ।

वर्णविपर्ययश्च

वर्णस्य विपर्ययो वर्णविपर्ययः । वर्णस्थानव्यत्यासः = वर्णस्य स्थान-
परिवर्तनम् । तद्यथा—हिसि हिंसायाम् इत्यस्माद् धातोः पचाद्यचि कृते
हकारसकारयोराद्यन्तविपर्यये च “सिंहः” इति रूपसिद्धिः । इति
द्वितीयः ।

द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

द्वौ चापरौ = अन्यौ शब्दनिर्वचनप्रकारौ वेदितव्यौ । तत्र प्रथमः—
वर्णविकारः । वर्णस्य विकारो वर्णविकारो, वर्णस्य रूपान्तरप्राप्तिः ।
तद्यथा—“षट् दन्ता यस्य (स षोडन्) दन्तस्य दत्तृ षष्ठं उत्त्वं दस्य
दुत्वं षड्दन्तयोग्यवयस्के वृषादौ” इति वाचस्पत्यम् । इति तृतीयः ।
तत्र द्वितीयः—वर्णनाशः । वर्णस्य नाशो वर्णनाशो वर्णस्य लोप इत्यर्थः ।

सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात्, न त्वेव न निर्ब्रूयात्, न संस्कार-
माद्रियेत विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ।”
इति निरुक्ते (२।१।१) यास्काचार्यः । उदाहरणानि तु निरुक्त एव
द्रष्टव्यानि (सम्पादकः)

१. “कुञ्जर इति । वृत्तिविषये कुञ्जशब्देन हस्तिहनुरुच्यते । तेन
तद्गान् कुञ्जरः, हस्तिशब्दवज्जातिशब्दोऽयम्”मित्युद्योते (५।२।१०७
वा० १ पृ० १६७) नागेशः । (सम्पादकः)

[पादः ४]

षष्ठोऽध्यायः

८३

तद्यथा—पृषदुदरं यस्य तत् पृषोदरम् अत्र तकारस्य लोपः । इति चतुर्थः ।
अथ च—

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगः

भ्वादीनां धातूनां तदर्थान्तिशयेन = तेषां योर्थस्तस्यान्तिशयेन =
अर्थविशेषेण प्रसिद्धार्थादितरार्थेन योगः सम्बन्धः क्रियते । तद्यथा—
मह्यां रौति (रमते) इति मयूरः । अत्र रुधातो रमणार्थेन योगः । इति
पञ्चमः । तथा चोपसंहरति—

तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

सोऽयं शब्दानां पञ्चप्रकारको निर्वचनविधिः साधुर्वेदितव्यः ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

नामि ॥ पा० ६।४।३ ॥

नामि परतोऽङ्गस्य दीर्घो भवति ।

कारिका—नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात् कृते दीर्घे न नुङ् भवेत् ।
वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

शङ्का— नामि दीर्घ आमि चेत्

नामि परतो यद् दीर्घत्वमुच्यते तद् आमि चेत् ? अर्थात्—‘नामि’
इति सूत्रम् ‘आमि’ इत्येवं क्रियेत चेत् का क्षतिः ?

समा०— स्यात्कृते दीर्घे न नुङ् भवेत् ।

स्यात् = ‘नामि’ इति सूत्रम् ‘आमि’ इति स्यात् । आमि परत एव
दीर्घत्वं स्यात् । तत्र दीर्घत्वे कृते “ह्रस्वनद्यापो नुङ्” (पा० ७।१।५४)
इति ह्रस्वस्य नुङ्-शासनात् अग्नीनाम्, वायूनाम् इत्यादौ नुङागमो न
भवेत् । तस्मात् ‘नामि’ इति सूत्रं क्रियते ।

शङ्का—‘आमि’ इति सूत्रे कृते सर्वत्र दीर्घत्वं प्रसक्तं भवति । ह्रस्वस्य

च नुडुच्यते । न च स ह्रस्वो गृह्यते यस्य नुडागमो भवेत् । तर्हि वचन-
सामर्थ्यान्नुडागमो भविष्यति । तस्माद् “आमि” इत्येवं सूत्रं प्रणेयम् ।

समा०—

वचनाद्यत्र तन्नास्ति

नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यद् वचनस्य (ह्रस्वनद्यापो नुट्)
प्रयोजनम् । किमिति चेत् ? “यत्र तन्नास्ति” यत्र तद् दीर्घत्वं नास्ति =
प्रतिषिध्यत इति भावः । तद्यथा—तिसृणाम्, चतसृणामित्यत्र ह्रस्व-
वचनस्यावकाशः ।

शङ्का—‘ह्रस्वनद्यापो नुट्’ (पा० ७।१।५४) भूतपूर्वगतिरत्र विज्ञेया ।
ह्रस्वान्तं यद् भूतपूर्वं ततः परस्यामो नुडागमो भवति । ततः ‘आमि’
इति सूत्रन्यासे न काचिद् विप्रतिपत्तिः ?

समा०—सत्यमेतत् । उत्तरार्थं ‘नामि’ इत्येव सूत्रं प्रणेतव्यम् ।

शङ्का—

‘किं प्रयोजनम् ?

समा०—

नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

‘नामि’ इति सूत्रे कृते “नोपधायाः” (पा० ६।४।७) नान्तस्याङ्ग-
स्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति, इति नामि परत एव दीर्घत्वं न
आमि (पञ्चन् + नाम् = पञ्चानाम्, सप्तानाम्) । तेन चर्मन् + आम् =
चर्मणाम् इत्यादौ दीर्घत्वं न प्रसक्तं भवति । तस्मादुत्तरार्थमेव नामिग्रहणं
क्रियत इति दिक् । तथा च काशिकायाम्—“आगतनुट्कस्य ग्रहणमुत्त-
रार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम्” इति ।

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ पा० ६।४।१२ ॥

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया
दीर्घो भवति ।

कारिका—दीर्घविधिर्य

इहेन्द्रभृतीनां

तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

शौ नियमं पुनरेव विदध्याद्
 भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥ १ ॥
 शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे
 शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य ।
 दीर्घविधेरुपधानियमान्मे
 हन्तिदिदीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥
 सुट्यापि वा प्रकृतेऽनवकाशः
 शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।
 यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्
 तेन न तत्र भवेद् विनियम्यम् ॥ ३ ॥

शङ्का—वृत्रहणौ वृत्रहण इत्यत्रोपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वचनीयः ।

समा०—“इन् हन् पूषार्यम्णां शौ” इति नियमवचनाद् दीर्घत्वं न भविष्यति ।

शङ्का—सर्वनामस्थानप्रकरणेऽयं नियमो विधीयते । तेन सर्वनाम-स्थान एव नियमस्य व्यापारः स्यात् । वृत्रहणि भ्रूणहनि इत्यादौ सप्त-म्यन्ते तु न स्यात् । अत्र तु दीर्घत्वं प्राप्नोत्येव ।

समा०—दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

इह इन् प्रभृतीनां यो दीर्घविधिस्तं सुविद्वान् = वैध्याकरणरूपो विद्वद्वरः सुटि = सर्वनामस्थाने विनियम्य = नियमं कृत्वा शब्दसिद्धिं प्रतिपद्येत । अर्थात्—इन् हन् पूषार्यम्णां सर्वनामस्थान एव दीर्घो भवतीति नियमः कार्यः । ततश्च—

शौ नियमं पुनरेव विदध्यात्

पुनः = ततः । शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवतीति नियमं विदध्यात् कुर्यादित्यर्थः ।

शङ्का— किमनेन नियमेन कृतं स्यात् ?

समा०— भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥

तस्य = एवंविधनियामकस्य विशस्य 'भ्रूणहनि' इत्यत्र सप्तम्येकवचने दीर्घत्वं न शङ्कितं भवति । शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घत्वस्य नियमवचनात् । अथवा—

शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य ।

यच्च पूर्वं सर्वनामस्थानमिति प्रकृतमनुवर्त्य नियमः कृतः, नाहं तथा शास्मि । अपि तु "सुटीत्यविशेषे" सर्वनामस्थानप्रकरणे निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणमसमीक्ष्यानपेक्ष्य वा शौ नियमं वक्ष्यामि । तत एवमर्थः करिष्यते— इन्हन्पूर्वार्धम्णां शावेव दीर्घो भवति । तेन शौ नियमात् 'भ्रूणहनि' इति न दुष्यति ।

शङ्का—यदि शावेव दीर्घत्वस्य नियमः क्रियते चेत् 'वृत्रहायते, भ्रूणहायते' इत्यत्र दीर्घत्वं न प्राप्नोति ?

समा०—दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्ति यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥

"इन्हन्पूर्वार्धम्णां शौ" इत्यत्र यो दीर्घविधेर्नियमः क्रियते स उपधासम्बन्धिदीर्घविधेर्नियमो वेदितव्यः । तस्माद् हन्ति यि दीर्घविधौ = हन्तेः परो यो यि = यकारादि प्रत्ययस्तस्मिन् दीर्घविधौ, अर्थात् 'वृत्रहायते, भ्रूणहायते' इत्यत्र यो दीर्घविधिः स नोपधासम्बन्धी, तस्मान्नात्र दोषः ।

अथवा—

सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

वा = अथवा । प्रकृते सुट्यपि = अनुवर्तमाने सर्वनामस्थानेऽपि, अनवकाशः शौ = अवकाशविवर्जितः शौविधिः, अप्रकृतप्रतिषेधे = प्रकरणभिन्नस्यापि दीर्घत्वस्य प्रतिषेधे नियमः = नियामको भविष्यति ।

[पादः ४]

षष्ठोऽध्यायः

८७

शङ्का— कथम् ?

समा०—यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत् तेन न तत्र भवेद् विनियम्यम् ॥

यस्य हि पक्षे शौ नियमः 'सुटि न' तस्य सुटि नियमो न । यतो हि शिः सुट् चोभयं सर्वनामस्थानम् । शि नपुंसकविषयकः 'सुडनपुंसकस्य' (पा० १।१।४३) इति वचनात् सुट् चानपुंसकविषयकः । शौ नियमे कृते सुटि नियमो न भवति विषयभेदात् । तथा चात्र भाष्यकारः—“यस्य हि शि सर्वनामस्थानं न तस्य सुट् । यस्य सुट् सर्वनामस्थानं न च तस्य शिः । तत्र सर्वनामस्थानप्रकरणे नियम्यं नास्तीति कृत्वाविशेषेण शौ नियमो विशास्यते ।” तस्मात् अविशेषेण शौ नियम इति स्थितम् ।

आर्धधातुके ॥ पा० ६ । ४ । ४६ ॥

आर्धधातुकेऽधिकारोऽयम् ।

कारिका—अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आलोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

शङ्का— आर्धधातुकाधिकारस्य कानि प्रयोजनानि ?

समा०— अतो लोपः

अतो लोपः प्रयोजनम् । तद्यथा—चिकीर्षिता, जिहीर्षिता । चिकीर्ष + तृच् + सु । चिकीर्ष + इट् + तान् + सु । चिकीर्षिता ।

यलोपश्च

यकारलोपश्च प्रयोजनम् । तद्यथा—वेभिदिता, चेच्छदिता । वेभिद्य + तृच् + सु । वेभिद् + इट् + तान् + सु । वेभिदिता ।

णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

णिलोपश्च प्रयोजनम् । तद्यथा—पाच्यते याज्यते ।

आलोपः

आहोपः = आतो लोपश्च प्रयोजनम् । तद्यथा ववतुः, ववुः ।

ईत्वमेत्वं च

ईत्वम् एत्वं च प्रयोजनम् । तद्यथा—ईत्वम्—दीयते धीयते ।
एत्वम्—ग्लेयात् म्लेयात् ।

चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

सीयुटि चिण्वद्भावश्च प्रयोजनम् । तद्यथा—कारिषीष्ट, हारिषीष्ट ।
चिण्वद्भावादङ्गस्य वृद्धिः । इमानि सप्त प्रयोजनान्यार्धधातुकाधिकारस्य
प्रदर्शितानि ।

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोऽपदेशेऽजन्तग्रह—

दृशां वा चिण्वद् इट् च ॥ पा० ६।४।६२ ॥

स्य-सिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशेऽजन्तानामङ्गानां
इन्-ग्रह-दृशां च धातूनां चिण्वत्कार्यं भवति विकल्पेन । यदा चिण्वद्भा-
वस्तदा स्यसिच्सीयुट्तासीनामिडागमो भवति ।

कारिका—चिण्वद् वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं,

दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिः,

नित्यश्चायं बलनिमित्तो विघाती ॥

शङ्का०— कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

चिण्वद्वृद्धिः

यथा “अचायि” इत्यत्र चिणि वृद्धिर्भवति तथा यत्र चिण्वद्भावस्तत्र
वृद्धिः कार्या—चेष्यते, चायिष्यते । अचेष्यत अचायिष्यत । अचेषाताम्
अचायिषाताम् । चेषीष्ट चायिषीष्ट । चेता चायिता । ग्रह—ग्रहीष्यते
ग्राहिष्यते । अग्रहीष्यत अग्राहिष्यत । अग्रहिषाताम् अग्रहीषाताम् ।
अग्राहिषाताम् । ग्रहिषीष्ट ग्राहिषीष्ट । ग्रहीता ग्राहीता ।

[पादः ४]

षष्ठोऽध्यायः

८९

युक् च

“आतो युक् चिण्कृतोः” (पा० ७।३।३३) इति यथा
 “अदायि” इत्यत्र चिणि युगागमो भवति तथा यत्र चिण्वद् भावस्तत्र
 युगागमः कार्यः—दास्यते दायिष्यते । अदास्यत अदायिष्यत । आदिषाताम्
 अदायिषाताम् । दासीष्ट दायिषीष्ट । दाता दायिता ।

हन्तेश्च घत्वं

“हो हन्तेर्ङिन्नेषु” (पा० ७।३।५४) इति यथा ‘अघानि’
 इत्यत्र चिणि हन्तेर्हकारस्य कुत्वं घकारो भवति तथा यत्र चिण्वद् भावस्तत्र
 हन्तेर्घत्वमपि कार्यम् । हन्—हनिष्यते घानिष्यते । अहनिष्यत अघानि-
 ष्यत । अवधिषाताम् अघानिषाताम् । वधिषीष्ट घानिषीष्ट । हन्ता घानिता ।

दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

“चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्” (पा० ३।४।९३) चिण्परे
 णमुल्परे च गौ परतो मितामङ्गानामुपधाया विकल्पेन दीर्घो भवतीति
 यथा चिणि मितं वा दीर्घत्वमुक्तम् अशमि अशामि । अतमि अतामि ।
 तथा यत्र चिण्वद् भावस्तत्र मितामङ्गानां वा दीर्घत्वं कार्यम्—शमिष्यते
 शामिष्यते शमयिष्यते । अशमिष्यत अशामिष्यत अशमयिष्यत ।
 अशमिषाताम् अशामिषाताम् शमिषीष्ट शामिषीष्ट । शमिता शामिता ।

शङ्का—शामिष्यते, तामिष्यते इत्यत्र “जेरनिटि” (पा० ६।४।५१)
 अनिडादावार्धधातुके जेलोपो भवतीति सेट्त्वाणिलोपो न सिद्ध्यति ?

सम०— इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिः

“असिद्धवदत्राभात्” (पा० ६।४।२२) इत्यनेन चिण्वद्
 इट् इत्यस्येष्टोऽसिद्धत्वम् । असिद्धत्वाणिलोपो भविष्यति ।

शङ्का०—एवमपि न सिद्ध्यति । “अर्धधातुकस्येड् वलादेः”
 (पा० ७।२।३५) इत्यनेन इति कृते सेट्त्वाणिलोपो न सिद्ध्यति
 शामिष्यते तामिष्यत इति ।

नित्यश्चायं वल्निमित्तो विधाती ॥

शामिष्यते तामिष्यते इत्यत्र वल् निमित्त इडागमो न भविष्यति । कथमिति चेत्—नित्योऽयमिडागमः । कथमस्य नित्यत्वमिति चेत् ? कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृतेऽपि वलादिलक्षण इत्थयं प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नायं वलादित्वमपेक्षते । अस्मिंस्तु कृते वलादित्वस्य विहतत्वान्न वलादिलक्षण इत् प्राप्नोति । अयमिदं वल्निमित्तस्येदो विधाती । एवमस्य नित्यत्वम् । नित्यत्वादानेनैव चिष्वद् इटा भवितव्यम् । अयं चासिद्धः । असिद्धत्वाच्च णिलोपः—शामिष्यते तामिष्यत इति ।

“कथं पुनरयं नित्यः ? कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृतेऽपि तस्मिन्निटि सातमिक आर्धधातुकस्येड्वलादेः (७ । २ । ३५) इति पुनरयं भवति । अस्मिंस्तु विहिते वलादित्वस्य निमित्तस्य विहतत्वात् सातमिको न भवति ।” इति भाष्यकारः ।

इद् दरिद्रस्य ॥ पा० ६ । ४ । ११४ ॥

दरिद्रातेरङ्गस्य हलादौ सार्वधातुके किङ्कति परत इकारादेशो भवति । कारिका—न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

शङ्का० —‘दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः’ इति कृत्वाऽऽर्धधातुक-सामान्ये दरिद्रातेराकारस्य लोपः प्राप्तः । दरिद्रातेर्षुलि सति किं रूपम् ?

समा०— न दरिद्रायके लोपः

दरिद्रातेर्षुलि कृत आकारलोपो नेष्यते । दरिद्रा + ण्वल् + सु । दरिद्रा + युक् + अक + रु । दरिद्रायक इति । अथ च—

दरिद्राणे च नेष्यते ।

दरिद्रातेर्ल्युटि सत्याकारलोपो नेष्यते । दरिद्रा + ल्युट् + सु । दरिद्रा + अन + अम् । दरिद्राणमिति ।

शङ्का— दरिद्राधातोः सनि सति किं रूपम्?

समा०— दिदरिद्रासतीत्येके

एक आचार्या दरिद्राधातोः सनि दिदरिद्रासतीति रूपमिच्छन्ति ।

अथवा—

दिदरिद्रिषतीति वा ॥

वा = अथवा । एक आचार्या दरिद्राधातोः सनि दिदरिद्रिषतीति रूपमिच्छन्ति । अर्थात्—इडागममाकारलोपं च विदधति ।

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ पा० ६।४।१६१ ॥

हलादेर्लघोरङ्गस्य ऋकारस्य रशब्द आदेशो भवति, इष्टेमेयस्सु परतः ।

कारिका—पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

शङ्का— केषां शब्दानामृकारस्य 'र'शब्द आदेशो विधीयते?

समा०— पृथुं मृदुं भृशं चैव.....षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

१—पृथु २—मृदु ३—भृशम् ४—कृशम् ५—दृढम् ६—परिवृढम् (परिपूर्वं वृढम्) इमे षट् शब्दाः शब्दविद्भी रविधौ स्मर्यन्ते इष्टेमेयस्सु परतः । तद्यथा—१—पृथु—प्रथिष्ठः, प्रथीयान्, प्रथिमा । २—मृदु—म्रदिष्ठः, म्रदीयान्, म्रदिमा । ३—भृशम्—भ्रशिष्ठः, भ्रशीयान्, भ्रशिमा । ४—कृशम्—क्रशिष्ठः, क्रीशीयान्, क्रशिमा । ५—दृढम्—द्रदिष्ठः, द्रदीयान्, द्रदिमा । ६—परिवृढम्—परिव्रदिष्ठः, परिव्रदीयान्, परिव्रदिमा ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे षष्ठाध्यायस्य तुरीयः पादः ।

समाप्तश्चायं षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः

युवोरनाकौ ॥ पा० ७।१।१॥

यु वु इत्येतयोः स्थाने यथासङ्ख्यम् अन अक इत्येतावादेशौ भवतः ।

कारिका—युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यण् तु प्रसज्यते ।
अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्भवेदयम् ॥ १ ॥
द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता ।
अशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥ २ ॥

शङ्का—युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यण् तु प्रसज्यते ।

‘युवोरनाकौ’ इत्यत्र ‘युवोः’ इति पदे यदि द्वित्वनिर्देशः = द्विर्वचनेन निर्देशः क्रियते युश्च वुश्च तौ युवू तयोः (यु वु + ओस्) “इको यणचि” (पा० ६।१।७६) इति यण् प्रसज्यते ।

अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्भवेदयम् ॥

अथ चेद् = यद्यत्र पुंवद्भावः स्वीक्रियते—युश्च वुश्च एतयोः समाहारो युवु तस्येति । नपुंसकमेतत् स्यात्, नपुंसकस्य च पुंवद्भावः कथं भवेत् ? युवोरिति पुंसि रूपं नपुंसके तु युवुन इति भवितव्यं मधुन इति यथा ।

समा०— द्वित्वे नैगमिको लोपः

युवोरिति द्विर्वचनेन निर्देशः क्रियते । द्वित्वे = द्विर्वचने च युवु + ओस् = यु व् व् ओः = युवोरिति रूपं सम्पद्यते । अत्रैकस्य वकारस्य नैगमिकः = छान्दसो लोपो वेदितव्यः । ‘छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ती’ति महाभाष्यप्रामाण्यात् सूत्राणामपि नैगमिकत्वम् । अथवा—

एकत्वे नुमनित्यता

‘युवोः’ इत्येकवचनेन निर्देशः क्रियेत चेदपि न दोषापत्तिः ।
 “अनित्यमागमशासनम्” इति मत्वा एकत्वविवक्षायां नुम् न करिष्यते—
 युद्धं युद्धं एतयोः समाहारो युवु तस्य युवोरिति । अथवा—

आशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

वा = अथवा । इह = अस्मिन् युवोरिति पदे ‘लिङ्गमशिष्यं लोका-
 श्रयत्वाल्लिङ्गस्य’ इति वैयाकरणानां सिद्धान्तमाश्रित्य लिङ्गस्याशिष्यत्वा-
 देकत्वविवक्षायां पुंस्त्वं समाश्रितम् = पुंलिङ्गेन निर्देशः कृत आचार्येणेति
 वेदितव्यम् । एवं युवोरिति पदे न शङ्कास्थानमिति प्रतिपादितम् ।

अतो भिस ऐस् ॥ पा० ७ । १ । ९ ॥

अदन्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसादेशो भवति ।

कारिका—एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत् ऐस् क भविष्यति ।

कृतेऽप्येत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

शङ्का—वृक्ष + भिस् इति स्थिते परत्वाद् ‘बहुवचने झल्येत्’
 (पा० ७ । ३ । १०३) इत्येत्वं प्राप्नोति । तदत्र कुतो न स्यात् ?

समा०—एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत् ऐस् क भविष्यति ।

चेत् = यदि भिसि = “अतो भिस ऐस्” इति कर्तव्ये परत्वाद्
 “बहुवचने झल्येत्” (पा० ७ । ३ । १०३) इत्येत्वं स्यात् तर्हि अत
 ऐस् = अतो भिस ऐस् इत्येतत् क = कस्मिन् स्थाने भविष्यति । एवं
 सति निरवकाशोऽयमतो भिस ऐस् भवतीति ।

शङ्का— न निरवकाशोऽयं भवति, अपितु—

कृतेऽप्येत्वे भौतपूर्व्यात्

‘बहुवचने झल्येत्’ (पा० ७ । ३ । १०३) इति परत्वादेत्वे कृते
 भौतपूर्व्यात् = भूतपूर्वोऽयमदन्तो भवतीति भूतपूर्वगतिमङ्गीकृत्य “अतो

भिस ऐस्” इत्यैस्भावो भविष्यति ।

समा०— ऐस् तु नित्यस्तथा सति ॥

तथा सति = यद्येवम् । कृतेऽप्येत्वे ऐस्भावः प्राप्नोति तर्ह्यैस्भावो नित्यो भवति । बलीयस्त्वं चास्य सिद्धयति । तस्मान्नित्यत्वाद् वृश्च + भिस् इति स्थिते पूर्वमैस्भावो भविष्यति । ऐस्भावे च कृते निमित्ताभावान्न पुनरेत्वं भविष्यति । अतः ‘अतो भिस ऐस्’ इति नित्योऽयं विधिरिति स्थितम् ।

औड आपः ॥ पा० ७।१।१८॥

आवन्तादङ्गादुत्तरस्यौडः शीत्ययमादेशो भवति ।

कारिका—औकारोऽयं शीविधौ डिङ्गृहीतो

डिच्चास्माकं नास्तिकोऽयं प्रकारः ।

सामान्यार्थस्तस्य चासञ्जनेऽस्मिन्

डित्कार्यं तेषां प्रसक्तं स दोषः ॥१॥

डित्वे विधाद् वर्णनिर्देशमात्रं

वर्णे यत्स्यात्तच्च विधात्तपादौ ।

वर्णश्चायं तेन डित्वेऽप्यदोषो

निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥२॥

शङ्का—औकारोऽयं शीविधौ डिङ्गृहीतो डिच्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ?

“औड आपः” (पा० ७।१।१८) इत्यत्रौकारो डित् पठितः । अस्माकम् = पाणिनीयानां तु डिदौकारो न दृश्यते । कथं पुनर्डित्वेन निर्देशः, कश्चायं प्रकारः ?

समा०— सामान्यार्थः

समानस्य भावः सामान्यं तदर्थः । 'औ' इति पाठे प्रथमैकवचनस्यैव ग्रहणं स्यात् । सङ्कारे गृह्यमाणे सति तु द्वितीयाद्विवचनस्यापि ग्रहणं भवति । तस्मादत्र सामान्यार्थः = सामान्यग्रहणार्थ एव ङकार उपात्तो वेदितव्यः ।

शङ्का—तस्य चासञ्जनेऽस्मिन् ङित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥

अस्मिन् = औकारे तस्य = ङकारस्यासञ्जने = अनुबध्यमाने सति ते पक्षे श्याम् = शी (खट्वे माले) इत्यत्र ङित्कार्यं प्रसक्तं ङित्कार्यं प्राप्नोति । ङित्वञ्चात्र नेष्यते । तस्मात् स दोष एव ।

समा०— ङित्वे विद्याद् वर्णनिर्देशमात्रं

'वेङ्गिति' (पा० ७।३।१११) इत्यत्र ङित्कार्यं वर्णनिर्देशमात्रमेव विजानीयात् । ङित् इति च नैवं विज्ञायते ङ इत् यस्य स ङित् । कथं तर्हि ? ङ एव इत् ङित् । एवं वर्णनिर्देशमात्रमेवैतद् भवति । तथैव "औङ आपः" इत्यत्रापि यो ङकारस्तेन ङित्वकार्यं भवतीति न विज्ञेयम् । अपि तु पूर्ववद् वर्णनिर्देशमात्रमेव विज्ञातव्यम् ।

शङ्का— वर्णनिर्देशमात्राङ्गीकारे, को लाभः ?

समा०— वर्णे यत् स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ ।

शास्त्रे वर्णमाश्रित्य यत्कार्यं विधीयते तत् "यस्मिन् विधिस्तदादावल्-ग्रहणे" इति परिभाषात्रलेन तदादौ कार्यं विज्ञायते । अयं भावः—यदि ङकारोऽयं वर्णरूपेण गृह्यते तदा ङिति = ङिदादौ प्रत्यये कार्यं विज्ञास्यते । तेन 'वेङ्गिति' 'याडापः' तत्रैव भवति यत्र प्रत्ययादौ ङित्वं दृश्यते । 'औङ आपः' इत्यत्र त्वन्ते ङित्वम् । तस्मादत्र ङित्कार्यं न भविष्यतीति ।

अथवा—

वर्णश्चायं तेन ङित्वेऽप्यदोषः

"औङ आपः" इत्यत्र 'औङ' इति न प्रत्ययग्रहणम्, अपि तु वर्णग्रहणम्, औकारवर्णो गृह्यते । स च सामान्येन प्रथमाद्वितीया-

द्विवचनयोर्ग्राहको भविष्यति । डकारद्वयायं केवलं निर्देशसौकर्यार्थं
 मुखसुखार्थं वानुवद्धः, 'ऋदोरप्' (पा० ३ । ३ । ५७) इति यथा
 दकारः । औकारोऽयं वर्णो गृह्यते तेन डित्वेऽपि न कश्चिद् दोषो भवति ।

अथवा—

निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

वा = अथवा । “औङ आपः” इत्यत्र पूर्वसूत्रेण = पूर्वाचार्याणां
 सूत्रेण सङ्कारको निर्देशः कृतः । न च पूर्वाचार्या अत्र कदाचिद् डित्का-
 र्याणि कृतवन्तः । तस्मादत्र डित्वं विलोक्य ‘याडापः’ (पा० ७ । ३ । ११३)
 इत्यादिना याडागमादिविधिकल्पनाय नाशङ्कनीयम् ।

अड्डुडतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ पा० ७ । १ । २५ ॥

डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः परयोः स्वमोरड्ड् इत्ययमादेशो भवति ।

कारिका—अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते डतरादिषु ।

‘ अड्ड-डित्वाड्ड् डतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

शङ्का—“एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः” (पा० ६ । १ । ६८) इत्यत्र ‘ह्रङ्ग्या-
 ब्भ्यो दीर्घात्०...’ (पा० ६ । १ । ६७) इत्यतः किम् अपृक्तग्रहणमनु-
 वर्तते न वा ?

समा०— अनुवर्तते इत्याह ।

शङ्का— अपृक्तश्चेदमो दोषः

यदि “एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः” (पा० ६ । १ । ६८) इत्यत्रापृक्तग्र-
 णमनुवर्तते चेद् अमि दोषो भवति । तेन हे कुण्ड + अम् = हे कुण्ड !
 इति सम्बुद्धेरमो लोपो न स्यादनपृक्तत्वात् ।

समा०— अस्तु तर्हि निवर्तते ।

शङ्का— निवृत्ते डतरादिषु ।

[पादः १]

सप्तमोऽध्यायः

९७

“एङ्हस्वात् सम्बुद्धेः” (पा० ६।१।६८) इत्यत्र निवृत्तेऽपृक्ताधिकारे
डतरादिषु दोषो भवति । हे कतरत् (कतर + सु = हे कतर + अत्),
इत्यत्र पूर्णसवर्णदीर्घः प्राप्नोति ।

समा०— अस्तु तर्हि तकार (त्) एवायमादेशः करिष्यते ।

शङ्का—यदि केवलं तकार (त्) एवादेशः क्रियते चेद् हे कतरत्
“एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः” (पा० ६।१।६८) इति तकारलोप प्राप्नोति ।

समा०— अद्-डित्त्वाङ्ङतारादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

डतरादीनां योऽद् स डित्कर्त्तव्यः । डित्त्वाट्टेलोपे सति न लोपः =
न तु सम्बुद्धिलोपः प्राप्स्यति नापि च दीर्घताप्राप्तिर्भविष्यति ।

कारिकया महाभाष्यप्रामाण्याच्च विज्ञायते यदाचार्येण सूत्रमिदमेवंविध-
मेव प्रणीतम्—“अद् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः” इति । अद्यत्वे च
प्रकाशितमूलपाठेषु वृत्तिषु च डिदयं विलोक्यते ‘अदङ्ङतारादिभ्य’ इति ।
तदनार्थम् ।

तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ पा० ७ । १ । ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिषि विषये विकल्पेन तातडादेशो भवति ।

कारिका —

तातडि डिच्चं संक्रमकृत् स्यादन्त्यविधिश्चेत्तच्च तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥१॥

तातडो डिच्चसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

न तद्वदनडादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥२॥

शङ्का—

तातडि डित्करणं किमर्थम् ?

समा०—

तातडि डित्करणं संक्रमकृत् स्यात्

७

संक्रमः = गुणवृद्धिप्रतिषेधः पूर्वाचार्याणां संज्ञेयम् । तातडि डित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थम् । तद्यथा—ब्रूताद् भवान् । ब्रूतात् त्वमित्यादि ।

शङ्का—‘अलोऽन्त्यस्य’ डित्च’ इति कृत्वा डिदादेशा अलोऽन्त्यस्य भवन्ति, इत्यलोऽन्त्यविध्यर्थे डित्करणं किमर्थं न ?

समा०— अन्त्यविधिश्चेत्तच्च तथा न ।

यदि कश्चित् तातडि डित्करणमन्त्यविध्यर्थे ब्रयाच्चेन्न तत् तथा वेदितव्यम् । डित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधप्रयोजनत्वात् ।

शङ्का—जीवताद् भवान्, जीवतात्त्वम् इत्यादौ स्थानिवद्भावाद् “अतो हेः” (पा० ६।४।१०५) इति तातडोऽपि लुका भवितव्यम् ?

समा०—हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥

हेरधिकारे हेरधिकारः = “हुञ्छब्धोहेर्धिः” (पा० ६।४।१०१) इत्यस्माद् ‘हेः’ इत्यनुवर्तमाने यदयम् ‘अतो हेः’ इत्यत्र पुनः ‘हेः’ पदस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो शुद्धरूपस्यैव हेल्लोपो भवति, स्थानिवद्भावेन च यत् तातडो हित्वं तस्य लोपो न भवतीति । ज्ञापकं चैतल्लोपविधौ ज्ञातव्यम् । पुनरन्त्यविधिप्रतिषेधं द्रढयति—

तातडो डित्त्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

तातडो डित्त्वस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधसामर्थ्यादयमन्त्यविधिर्नेति स्मरणीयम् ।

शङ्का—अनडादीनां डित्त्वमन्त्यविध्यर्थमुत वा गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थम् ?

समा०— नतद्वदनडादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

‘अनङ् सौ’ ‘ऋदुश०’ (पा० ७।१।९३; ९४) इत्यादावनडादीनां तद्वन्न = तातड्वन्नास्तीत्यर्थः । तेन = तस्मात् तेऽन्त्यविकारजाः = अन्त्यविकारं जनयन्तीत्यन्त्यविकारजाः, अलोऽन्त्यविधय इति भावः । एवं तातडि डित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति स्थितम् ।

इकोऽचि विभक्तौ ॥ पा० ७।१।७३॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ परतो नुमागमो भवति ।

कारिका—

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥१॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमापि ।

नुड्वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् त्रपो इति ॥२॥

शङ्का—‘इकोऽचि विभक्तौ’ इत्यत्राज्ग्रहणं किमर्थं क्रियते ?

समा०— इकोऽचि व्यञ्जने मा भूत्

“इकोऽचि विभक्तौ” इत्यत्राज्ग्रहणस्यैतत् प्रयोजनं व्यञ्जनादौ विभक्तौ परत इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्य नुमागमो न भवेत् । तद्यथा—
त्रपुभ्याम् जतुभ्यामिति ।

शङ्का— अस्तु, लोपः

अस्तु = भवत्वत्र नुमागमः । लोपः = “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य”
इति लोपो भविष्यति ।

समा०— स्वरः कथम् ।

यदि व्यञ्जनादौ विभक्तावपि नुम् स्यात् तर्हि स्वरो न सिद्ध्यति
तद्यथा—पञ्चत्रपुभ्याम्, पञ्चत्रपुभ्य इत्यत्र “इगन्तकालकपालभगाल-
शरावेषु द्विगौ” (पा० ६।२।२९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न प्राप्नोति
नुमि सतीगन्तस्वस्याभावात् ।

शङ्का—स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥

स्वरः = “इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ” (पा० ६।२।२९)

इत्येष स्वरः श्रूयमाणेऽपि नुमि 'पञ्चत्रपुणा, पञ्चत्रपुणे' इत्यत्र भवति तर्हि लुप्ते नुमि किं स्वरो न भविष्यति? भविष्यत्येवेत्यर्थः । संघात-भक्तोऽसौ नुम् नावयवस्येगन्ततां विलोपयति । अथ च—व्यञ्जनादौ नुमि स्वीक्रियमाणे 'अतिराभ्याम्, अतिराभिः' इत्यत्र च नुमि कृते "रायो हलि" (पा० ७।२।८५) इत्यात्वं न प्राप्नोति । इह च—'प्रियति-सुभ्याम् प्रियतिसुभिः' नुमि कृते तिसृभावो न प्राप्नोति नुमा व्यव-हितत्वात् ?

समा०—रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नमापि ।

रायात्वम् = 'रायो हलि' (पा० ७।२।८५) इत्यनेन विधीयमान-मात्वम्, "त्रिचतुरोः स्त्रियौ तिसृचतसृ" (पा० ७।२।९९) इत्यनेन च विधीयमानस्तिसृभाव नुमा व्यवधानेऽपि भवति । संघातभक्तोऽयं नुम् न रायात्वे तिसृभावे च कर्त्तव्ये बाधकत्वेनोपस्थितो भवति ।

अथैवं विज्ञायतां पूर्वं परत्वाद् रायात्वं तिसृभावश्च भविष्यति किमनया नुम्व्यवधानचिन्तया ।

अथ च—अक्रियमाणेऽजग्रहणे 'त्रपूणाम्' 'जतूनाम्' इत्यत्र परत्वा-न्तुम् स्यात् । इष्यते च नुट् स्यादिति । तदर्थमजग्रहणं क्रियते ।

शङ्का—

नुड्वाच्यः

क्रियमाणेऽप्यजग्रहणेऽवश्यं 'त्रपूणाम्' 'जतूनाम्' इत्यत्र नुड्वाच्यः । नुडर्थं पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति भावः ।

समा०—

उत्तरार्थे तु

"इकोऽचि विभक्तौ" इत्यत्र नेहार्थमजग्रहणं क्रियतेऽपि तु उत्तरार्थम् । "अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनडुदात्तः" (पा० ७।१।७५) इत्यनङ् अजादौ यथा स्याद् व्यञ्जनादौ मा भूत् अस्थिभ्याम् अस्थिभिरिति ।

शङ्का—नोत्तरार्थस्यात्र चिन्ता कर्त्तव्या । यद्युत्तरार्थमावश्यकता चेत्त-त्रैव ग्रहणं कार्यम् । यद्यत्राजग्रहणस्य किमपि प्रयोजनमस्ति चेत् तद् ब्रूहि ?

समा०— इह किञ्चित् त्रपो इति ॥

इहाप्यज्ग्रहणस्य किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । तच्चेदम्—‘हे त्रपो’ इत्यत्र प्रत्ययलक्षणं मत्वा गुणः सिद्धो भवति । यदि व्यञ्जनादावपि नुम् भवति तर्हि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणे नुमो व्यवधानादनजन्तत्वाद् गुणो न स्यात् । तस्मादिहार्थमप्यज्ग्रहणं क्रियत उत्तरार्थं च ।

ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसां च ॥ पा० ७।१।९४ ॥

ऋकारान्तानामङ्गानाम् उशनस्, पुरुदंशस्, अनेहस् इत्येतेषां चासम्बुद्धौ सौ परतोऽनङ्गादेशो भवति ।

कारिका—सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं

सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते

नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

शङ्का—उशनसशब्दस्य सम्बोधने किं रूपम् ?

समा०—सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

सम्बोधन उशनसशब्दस्य त्रीणि रूपाणि भवन्ति । तानि चेमानि—
१ सान्तम्—हे उशनः (स्) । २ नान्तम्—हे उशनन् (न्) अत्र सम्बुद्धावप्यनङ् “न ङिसम्बुद्धयोः” (पा० ८।२।८) इति न लोपाभावः ।
३ अदन्तम्—हे उशन अत्र ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ (पा० ८।२।७) इति नलोपोऽपीष्यते ।

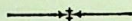
नपुंसकेगन्तानामङ्गानां सम्बुद्धौ गुणः स्यान्न वेति माध्यन्दिनेराचार्यस्य मतं दर्शयति—

माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते

नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

व्याघ्रपदां वरिष्ठो माध्यन्दिनिराचार्य इगन्तानां नपुंसकानामङ्गानां
सम्बुद्धौ गुणं वष्टि = गुणमिच्छतीत्यर्थः । तद्यथा—हे त्रपो इत्यादि ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ पा० ७।२।१० ॥

उपदेशे य एकाच् घातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति ।
प्रकृत्याश्रयोऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशेऽनुदात्ताः, ये तथा पठ्यन्ते त एव
विस्पष्टार्थमनिट्कारिकामु प्रविभक्ताः प्रदर्श्यन्ते—

‘अनिट् स्वरान्तो भवतीति दृश्यता-

मिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।

अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्बृजौ

श्विडीङ्विर्णेष्वथ शीङ्श्रिञ्चावपि ॥ १ ॥

गणस्थमृदन्तमुतां च रुस्नुवौ

क्षुवन्तथोर्णोतिमथो युणुक्षणवः ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चिता-

स्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥

द्वय एव घातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च तत्र सर्वे स्वरान्ता एकाचोऽ-
नुदात्ता अदन्तादीन् वर्जयित्वा । दाता । नेता । चेता । स्तोता । कर्त्ता ।
हर्त्ता । अदन्तादय उदात्ताः—अवधिष्ट ॥ ऋदन्तम्—तरिता । तरीता ॥
ऋतां च वृङ्बृजौ—निर्वरिता । निर्वरीता । प्रवरिता । प्रवरीता । श्विडी-
ङ्विर्णेष्वथ शीङ्श्रिञ्चावपि—श्रयिता । उडुयिता । शयिता । श्रयिता ॥
गणस्थमृदन्तम्—लविता । पविता ॥ उतां च रुस्नुवौ क्षुवन्तथोर्णोतिमथो
युणुक्षणवः—रविता । प्रस्नविता । क्षविता । प्रोर्णविता । वाच्य ऊर्णो-

१—इमा अनिट्कारिका व्याघ्रभूता इति भट्टोजिदीक्षितातादयः
प्राहुः ।

(सम्पादकः)

गुणवदभावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनमित्यातिदेशिकादेकाचत्वमूर्णोत्तरेस्तीति
उदात्त उपदिश्यते । यविता । नविता । क्षणविता ।

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते

वसिश्च सान्तेषु वसिःप्रसारणी ।

वसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति-वस्ता । वसिः प्रसारणी-वस्ता । प्रसारणीति
किम्—वसिता वस्त्राणाम् । ‘वस निवासे’ इत्यस्य यजादित्वात्सम्प्रसारणं
विहितं न तु ‘वस आच्छादने’ इत्यस्य ॥

रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्त्वृतीयोलभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥

आरब्धा । यब्धा । लब्धा ॥

यभिर्यम^१न्तेष्वनिडेक इष्यते

रभिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।

नभिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो

गभिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥

यन्ता । रन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् ? मनुतेर्मनितेत्येव भवति ।
नन्ता । हन्ता । मन्ता ॥

दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहि-

र्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।

इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया

गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्त्तिता ॥ ५ ॥

देग्धा । दोग्धा । मेढा । रोढा । वोढा । नद्धा । दग्धा । लेढा । मुक्त-
संशया इति किम् ? ^२तन्वान्तरे चत्वारोऽपरे पठ्यन्ते—सहिमुहिरिहिलु-

१—‘यमिर्जमन्तेष्वि’ति पाठो न्यासकारेण स्वीकृतः । ‘जमिति जकारा-
दारभ्य जमो मकारेण प्रत्याहारग्रहण’मिति च व्याख्यातम्,
६९८ पृ० भा० ३ । (सम्पादकः)

२—“आपिशलेर्व्याकरणे ।” इति न्यासः ।

हयः । तत्र सहेरिङ्विकल्पस्य तकारादौ । मुहेरपि रधादौ । तेन तौ
ससंशयौ सविकल्पौ । इतरौ तु धातुषु न पठ्येते । 'कैश्चिदम्युपगम्येते
इति स्वरूपेणैव ससंशयौ ॥

दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं
रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः
पठन्ति पाठेषु दशैवनेतरान् ॥ ६ ॥

देष्टा । द्रष्टा । दंष्टा । आम्रष्टा । अमर्ष्टा । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । ऋदुप-
धानामनुदात्तोपदेशादीनां सृजिदृशी वर्जयित्वा अनुदात्तस्य चर्दुपधस्या-
न्यतरस्यामिति रमागमविकल्पः । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

रुधिः सराधिर्युधिवन्धिसाधयः
ऋधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यति व्यधिः ।
इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मता-
स्ततः परं सिद्धयतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥

रोद्धा । राद्धा । योद्धा । बद्धा । साद्धा । क्रोद्धा । क्षोद्धा । शोद्धा ।
बोद्धा । व्यद्धा । सेद्धा । बुध्यतिसिध्यतोः श्यना निर्देशादन्यविकरणयो-
र्बुद्धिसिद्धयोरिङ् भवत्येव । बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रतिषेधा-
भावाद् बुधितं सिधितमित्येव भवति ।

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं
विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिङ्विधौ
गणेषु शान्तान् कृषिकर्षती तथा ॥ ८ ॥

१—“कैश्चिद० । आपिशलिप्रभृतिभिरिति न्यासः ।
शिशुं न विप्रां मतिर्भीरिहन्ति (१०।१२३।१) इति ऋग्वेदे
प्रयोगः । 'रिहन्ति लिहन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा' (निरु०
दै० ४ । ४ । २४) इति यास्कः ।
(सम्पादकः)

शेष्टा । पेष्टा । शोष्टा । पोष्टा । त्वेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा ।
दोष्टा । द्वेष्टा । आकृष्टा । आकृष्टा । कृषेस्तौदादिकस्य भौवादिकस्य च
कृषतिकर्षती इति निर्देशः ।

तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं
लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिं लृपिं क्षिपिं

प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥

तप्ता । तेषा । आप्ता । वप्ता । स्वप्ता । लेप्ता । लोप्ता तृप्यतिदृप्यतो-
रनुदात्तत्वममागमार्थमेव । इट् च तयो रधादिपाठाद् विकल्पेन भवति ।
त्रप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुरादिषु तु यौ तृपिदृपी
तावनुदात्तावेव । छप्ता । सप्ता । शप्ता । छोप्ता । क्षेप्ता ।

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन्

शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।

तुदिं नुदिं विद्यति विन्त इत्यपि

प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिठः ॥१०॥

अत्ता । हत्ता । स्कन्ता । भेत्ता । छेत्ता । क्षोत्ता । शत्ता । सत्ता ।
स्वेत्ता । स्विद्यतीति श्यना निर्देशो जिष्विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । उदात्त-
एवायम् । पत्ता । खेत्ता । तोत्ता । नोत्ता । वेत्ता । विद्यति विन्त इत्यपि
श्यना श्रमा च निर्देशोऽन्यत्तिकरणनिवृत्त्यर्थः । वेत्तिविन्दन्त्यौ उदात्तावेव ।
वेदिता विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ।

पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन्

निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ।

त्यजिं यजिं युजिरुचिसञ्जिमज्जतीन्

भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्धयनिट्स्वरान् ॥११॥

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्क्ता । प्रष्टा । निर्णेक्ता । सेक्ता ।
मोक्ता । भक्ता । भङ्क्ता । भ्रष्टा । भर्ष्टा । त्यक्ता । यष्टा । योक्ता । रोक्ता ।

सङ्क्ता । मङ्क्ता । भोक्ता । परिष्वक्ता । सष्टा । मार्ष्टा, मार्जिता इति ।
अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । केचिदस्य
स्थाने विजिं पठन्ति—सृष्टिं विजिं विद्वद्यनिदस्वरानिति । निजादिषु यो
विजिरसावनिडिष्यते । तथा च ग्रन्थान्तरे निजिविजिष्वञ्जिर्वर्जमित्युक्तम् ।
एकाच इति किम् ? अवधीत् । वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरूपदिश्यते ।
उपदेशग्रहणं किम् ? इह हि यथा स्यात्—लविष्यति । पविष्यति । इह
च मा भूत्—कर्त्ता कटान् । कर्त्तमिति ।” इति काशिकावृत्तिः ।

श्रुतः किति ॥ पा० ७।२।११ ॥

श्रि इत्येतस्योगन्तानां चाङ्गानां किति प्रत्यये परत इडागमो न
भवति ।

कारिका—वाच्य ऊर्णोर्णवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

कारिकेयम् “धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्”
(पा० ३ । १ । २२) इति प्रसङ्गे व्याख्याता ।

शेषे लोपः ॥ पा० ॥ ७।२।९० ॥

शेषे विभक्तौ परतो युष्मदस्मश्लेषो भवति ।

कारिका—पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते ॥

शङ्का—कश्च शेषो यत्रायं लोपो विधीयते ?

समा०— पञ्चम्याश्च०.....तेषु लोपो विधीयते ॥

प्रथमा-चतुर्थी-पञ्चमी-षष्ठीविभक्तीनां द्विवचनानि वर्जयित्वा लोपोऽ
यं प्रवर्तत इति स्पष्टार्थेयं कारिका । प्रथमा—त्वम् । अहम् । यूयम् ।
वयम् ॥ चतुर्थी-तुभ्यम् । मयम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥ पञ्चमी—

त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् ॥ षष्ठी—तव । मम । युष्माकम् ।
अस्माकम् ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ पा० ७।२।१०७ ॥

अदसः सकारस्य औकारादेशो भवति सौ परतः सुलोपश्च भवति ।

कारिका—अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत सम्बुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥

आप एत्वं भवेत्तस्मिन् न श्लीत्यनुवर्तनात् ।

प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

शङ्का—अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

अदस् + सु । अद + औ + सु । असौ । अत्र किमर्थं सुलोपः क्रियते ।

अदसः सोर्भवेदौत्वम् = अदसः परस्य सुशब्दस्यैवौत्वं विधातव्यम्, अदस्-
सकारस्य च त्यदाद्यत्वम्, एवम् 'असौ' इति रूपं सिद्धं स्यात् ।

आक्षेपमाह— ह्रस्वाल्लुप्येत सम्बुद्धिः

हे असौ (हे अदस् + सु = हे अद + औ) इत्यत्र "एङ्—ह्रस्वा-
त्सम्बुद्धेः (पा० ६।१।६८) इति सम्बुद्धेरौकारस्य लोपः स्यात् । तस्मात्सु-
लोप एवं विधीयते ।

शङ्कावादी समाधानमाह— न हलः

"एङ्—ह्रस्वात्सम्बुद्धेः" (पा० ६।१।६८) इत्यनेन हल्सम्बुद्धेर्लोपो
विधीयते । 'हे असौ' इत्यत्र तु अच्—सम्बुद्धिः = औ । तस्मादलोपो न
भविष्यति ।

आक्षेपमाह—एङ्—ह्रस्वात्सम्बुद्धेरित्यत्र न हलं पश्यामः ।

शङ्कावादी समाधानमाह— प्रकृतं हि तत् ॥

"हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिसपृक्तं हल्" (पा० ६।१।६७) इत्यतः
प्रकृतं हल्ग्रहणमनुवर्तिष्यते ।

आक्षेपमाह— आप एत्त्वं भवेत् तस्मिन्

सोरौत्वे विधीयमाने “हे असौ ब्राह्मणी” इत्यत्र सम्बोधने (अदस् + सु । अद + टाप् + औ । अस + आ + औ । असौ) “आङि चापः” “सम्बुद्धौ च” (पा० ७।३।१०५, १०६) इत्यापः सम्बुद्धावेत्त्वं प्राप्नोति ।

शङ्कावादी समाधानमाह— न झलीत्यनुवर्तनात् ।

न = नावन्तस्यैत्वं प्राप्नोति । “सम्बुद्धौ च” (पा० ७।३।१०६) इत्यत्र “बहुवचने झत्येत्” (पा० ७।३।१०३) इत्यस्मात् प्रकृतं झल् ग्रहणमनुवर्तते तेन झलादौ सम्बुद्धावेत्त्वं भवति । अत्र चाजादिः सम्बुद्धिः = औ । तस्मादेत्त्वं न भविष्यति ।

सोरौत्वे दोषमाह— प्रत्ययस्थाच्च कादिच्त्वम्

सोरौत्वे विधीयमाने ‘असकौ ब्राह्मणी’ इत्यत्र प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः” (पा० ७।३।४४) इत्यनेन इत्त्वं प्रसज्येत । तथा सति (अस् + अकच् + अ + टाप् + सु । अस् + अक + अ + आ + औ । अस + इक + आ + औ । असिकौ) इति रूपं स्यात् । अथ च—

शीभावश्च प्रसज्यते ॥

‘असौ ब्राह्मणी’ इह च “औङ् आपः” (पा० ७।१।१८) आवन्ता-दङ्गादुत्तरस्य औङः शीभावो भवतीति शीभावः प्रसज्यते शी-आदेशः प्राप्नोति । [अदस् + सु । अद + टाप् + औ । अस + आ + औ] एवं स्थित औकारस्य शीभावः स्यात् । तस्मात्सुशब्दस्यैत्वं न कर्तव्यम् । अदस्-सकारस्यैवैत्वं विधेयं सुलोपश्च कर्तव्य इति सारम् ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ पा० ७।३।८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवति ।

कारिका— संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥१॥

धातोर्हिनुम् कथं रञ्जेः स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात् ।

अनङ्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥२॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङर्थं तत् कृतं भवेत् ।

क्नुसनोर्यत्कृतं क्त्विञ्च ज्ञापकं स्यात्तलघोर्गुणे ॥३॥

शङ्का— संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।

‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (पा० ७।३।८६) इत्यनेन लघूपधस्य यो गुणो विधीयते स ‘भिद + तृच्’ इति स्थिते ‘संयोगे गुरु’ (पा० १।४।११) इति गुरुसंज्ञायां सत्यामलघूपधत्वाद् भिद्धातौ गुणो न प्राप्नोति ।

समा०— विध्यपेक्षं लघोश्चासौ

“पुगन्तलघूपधस्य च “ (पा० ७।३।८६) अत्र विध्यपेक्षम् = विधिपेक्षम् विधानकालमवलोक्य लघुग्रहणं क्रियते, प्रत्ययविधानकाले यो लघूपध इति । लघोः = लघूपधाच्चासौ तृच्प्रत्ययो विहितस्तस्माद् ‘भेत्ता’ इत्यत्र गुणः सिद्धो भवति ।

शङ्का— कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥

यदि विध्यपेक्षमेव लघूपधत्वं स्वीक्रियते तर्हि कुण्डिता हुण्डिता इत्यत्रापि गुणेन भवितव्यम् । प्रत्ययविधानकालेऽत्रापि लघूपधत्वम् ?

समा०— धातोर्हि नुम्

“इदितो नुम् धातोः” (पा० ७।१।५८) इति कृत्वा यो धातूनां नुम् विधीयते स उपदेशावस्थायामेव भवति । पुनश्च तेभ्यः प्रत्ययविधानं क्रियते । तस्मात् कुण्डिता हुण्डिता इत्यत्र प्रथमं नुमि कृते पुनश्च प्रत्ययविधाने न गुणत्वोपलब्धिः ।

शङ्का—

कथं रञ्जे:

यदि विध्यपेक्षत्वमाश्रीयते तर्हि कथं रञ्जधातोर्घञि सत्युपधालक्षणा वृद्धिर्भवति । तद्यथा—आश्रयों रागः, विचित्रो राग इति ।

समा०— स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात् ।

यदयं स्यन्दिश्रन्थ्योर्धात्वोरवृद्धयर्थं = वृद्धयभावार्थं निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानाम् (रञ्जप्रकारकाणाम्) धातूनां वृद्धिरिति ।

शङ्का— अनङ्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ।

यदि विध्यपेक्षत्वमङ्गीक्रियेत चेद् अनङ्लोपः शिदीर्घत्वञ्च न सिध्यति । तद्यथा—दध्ना सकथ्ना इत्यादौ “अल्लोपोऽनः” (पा० ६।४।१३४) इति प्रतिपदोक्तस्यैवाङ्लोपः स्यान्न लक्षणिकस्य । अथ च—‘कुण्डानि वनानि’ इत्यत्र “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ” (पा० ६।४।८) इति दीर्घत्वन्न स्यात्, विधानकाले नोपधाया अविद्यमानत्वात् । तस्माद् विध्यपेक्षे दोषद्वयमेतत् स्मर्तव्यम् ।

समा०— अभ्यस्तस्य यदाहाचि

“नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके” (पा० ७।३।८७) अभ्यस्त-स्याङ्गस्याजादौ पिति सार्वधातुके परतो गुणो न भवति इति यदयं गुण-प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवंजातीयकानां गुण इति ।

शङ्का— लङर्थं तत् कृतं भवेत् ।

“नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके” (पा० ७।३।८७) इति कृत्वा यो गुणप्रतिषेधः स लङर्थं कृत स्यादिति सम्भावनम् । तेन ‘अनेनेक्’ इत्यादौ गुणस्य प्रतिषेधो मा भूदिति ।

समा०— कनुसनोर्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥

‘त्रसिगृध्रिधृषिक्षिपेः कनुः’ (पा० ३।२।१४०) ‘हलन्ताच्च’ (पा० १।२।१०) इत्यत्र यत् कनुसनोः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो

भवति लघूपधस्य गुण इति । एवं शापकसिद्धे लघूपधगुणे भेत्ता छेत्ता इत्यत्रापि गुणः सिद्धो भवति ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ पा० ७।४।४१ ॥

शा छा इत्येतयोरङ्गयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । व्यवस्थितविभाषेयम् ।

कारिका—देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्बिधिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

शङ्का— व्यवस्थितविभाषया किं कार्यं सम्पाद्यते ?

समा०— व्यवस्थितविभाषा व्यवस्थाविशेषं सम्पादयति ।

तद्यथा— देवत्रातः

त्रा + क्तः । “नुदविदोन्दत्राग्राहीभ्योऽन्तरस्याम्” (पा० ८।२।५६) इति निष्ठानत्वं विधीयते । संज्ञाविषये तु व्यवस्थितविभाषया निष्ठानत्वं न भवति । तत्र देवत्रात इत्येव रूपं भवति ।

गलः

गृधातोः पचाद्यचि कृते गरः । “अचि विभाषा” (पा० ८।२।२१) इति कृत्वा व्यवस्थितविभाषया प्राप्यङ्गविषये नित्यं लत्वं भवति गल इति । गलः = गला इति भाषायाम् ।

ग्राहः

“विभाषा ग्रहः” (पा० ३।१।१४३) इत्यनेन व्यवस्थितविभाषया ग्रहधातोर्जलचरविषये नित्यं णः प्रत्ययो भवति ग्राह इति । ज्योतिषि विषये तु ग्रह एव ।

इतियोगे च सद्बिधिः ।

सत् = शतृशानचौ । “लक्षणेत्वं क्रियायाः” (पा० ३।२।१२६)

इत्यनेन इतियोगे सद्बिधिर्न कदाचिद् भवति तद्यथा—वर्षतीति धावति । हन्तीति पलायते ।

गवाक्षः

“सर्वत्र विभाषा गोः” ‘अवङ् स्फोटायनस्य” (पा० ६।१।१२०, १२१) इत्यनेन व्यवस्थितविभाषया वातायनेऽर्थे नित्यमवङादेशो भवति ।
गवाक्षः = वातायनम् ।

संशितव्रतः ॥

“शाच्छोरन्यतरस्याम्” (पा० ७।४।६१) इत्यत्रापि व्यवस्थितविभाषयैव शाधातोर्व्रतेऽभिधेये नित्यमित्त्वं भवति । संशितव्रतः । तस्मात्—
मिथस्ते न विभाष्यन्ते

मिथः = परस्परं सहभावेन देवत्रातादयो न विभाष्यन्ते = न विकल्प्यन्ते । अपि तु व्यवस्थितविभाषया निजनिजनिश्चितविषयविशेष एवैषां प्रयोगो भवतीति ध्येयम् ।

दो दद् घोः ॥ पा० ७।४।४६ ॥

दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य दद् इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ।

कारिका—अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥

“अचउपसर्गात्तः” (पा० ७।४।४७) इत्यजन्तादुपसर्गादुन्तरस्य दाधातोस्तकारादेशस्तकारादौ किति प्रत्यये विधीयते । स क्व न प्रवर्तत इति संगृह्णाति— १—अव + दत्तम् = अवदत्तम् । २—वि + दत्तम् = विदत्तम् । ३—प्र + दत्तम् = प्रदत्तम् (आदिकर्मणि) ४—सु + दत्तम् = सुदत्तम् । ५—अनु + दत्तम् = अनुदत्तम् । ६—नि + दत्तम् = निदत्तम् इति ।

ऋतश्च ॥ पा० ७।४।९२ ॥

यङ्लुकि ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्णिकावागमौ भवतो रीक् च ।

कारिका—किरिति चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।
प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः ॥

किरितिम् = ऋकारान्तधातुम् । चर्करीतान्तम् = यङ्लुगन्तम् ।
पचतीत्यत्र = लट्लकारे । एषोऽर्थः—ऋकारान्तधातूनां यङ्लुगन्ते लट्लकारे
यो नयेत् = यो रूपाणि साधयेत्, तम् अहं प्राप्तिज्ञम् = रुक्-रिक्-रीगा-
गमानां विषयभेदेन या प्राप्तिस्तज्ज्ञातारं मन्ये । तेन च सङ्ग्रहः = साधु-
शब्दसङ्ग्रहः प्रारब्धः । स साधुशब्दविदित भावः । ऋकारान्तधातूनां
यङ्लुङन्तसिद्धिः पटुमतिसाध्येति द्योत्यते ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशे सप्तमाध्यायस्य तुरीयः पादः ।

समाप्तश्चायं सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः

कुत्सने च सुब्रन्ते गोत्रादिवर्जिते ॥ पा० ८।१।६९ ॥

कुत्सने च सुब्रन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अनुदात्तो भवति ।

कारिका—सुपि कुत्सने क्रियायामलोप इष्टोऽतिङि चोक्तार्थम् ।
पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

शङ्का— कस्य कुत्सनेऽत्र निघातो विधीयते ?

समा०— सुपि कुत्सने क्रियायाः

क्रियायाः कुत्सनवाचके सुब्रन्ते परतः सगतिरगतिरपि च तिङ् निह्न्यते । देवदत्तः पृच्छति पूति । देवदत्तः प्रपृच्छति पूति । अत्र क्रिया कुत्सिता न देवदत्तः कर्ता कुत्सितः । क्रियाकुत्सन इति किम् ? पचति पूतिर्देवदत्तः, प्रपचति पूतिर्देवदत्तः, अत्र निघाताभावः पूतिशब्दस्य कर्तृविशेषणत्वाद् देवदत्तो निन्द्यते ।

मलोप इष्टोऽतिङि चोक्तार्थम् ।

“पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः” (८।१।६७) इत्यत्र मलोप-श्चेति वार्तिकम् । स मलोपः सुब्रन्ते परत इष्यते । तद्यथा—दारुणम् अभ्यापकः, दारुणाभ्यापक इति । तिङन्ते तु मलोपो नेष्यते—दारुणं पचतीति । इदं चोक्तार्थम्, आचार्यपरम्परया कथितत्वात् प्रमाणं वेदितव्यम् ।

१. उक्तार्थे इति काशिकापाठः । उक्तार्थमिति महाभाष्यपाठः श्रेयान् ।

पूतिश्च चानुबन्धः

पूतिशब्दे चकारानुबन्धः कर्तव्यः । “चितोऽन्तोदात्तः” (पा० ६।१।१६०) इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । “पूतिरयमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात् पूतिशब्दो न क्तिन्नन्तो नापि क्तिजन्तः संज्ञात्वात् । तस्मादव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । तत्र प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे सिद्धे निघातनिमित्तस्य तस्याऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यादन्यत्राद्युदात्तत्वमिति वचनमित्याहुः” इति कैयटः ।

पूतिशब्दोऽयं कुत्सन्वाची । क्रियाकुत्सनेऽयमन्तोदात्तः कुत्सने चाद्युदात्त इति सारम् ।

विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

बह्वर्थम् = बहुवचनान्तं तिङन्तं विभाषितम् = विकल्पेनानुदात्तं भवति । पृच्छन्ति पूति । पृच्छन्ति पूति ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशेऽष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ पा० ८।२।१ ॥

येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामयं पादोऽध्यायोऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चात्तरात्तरा योगः पूर्वत्र पूर्वत्राऽसिद्धो वेदितव्यः ।

कारिका—शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजठत्तथा ।
मतोर्वत्वे झलां जश्त्वं गुडलिण्मान्निदर्शनम् ॥

शुष्किका ॥ १ ॥

शुष्किका इत्यत्र “शुष्कः कः” (पा० ८।२।५१) इत्यस्यासिद्धत्वाद्
“उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः” (पा० ७।३।४६) इत्येतन्न भवति ।

शुष्कजङ्घा च ॥ २ ॥

शुष्कजङ्घा इति—“न कोपधायाः” (पा० ६।३।३७) इति पुंवद्-
 भावप्रतिषेधो न भवति ।

क्षामिमान् ॥ ३ ॥

क्षामिमान् इति—क्षामस्यापत्यं क्षामिः । क्षामो वा अस्यास्तीति
 क्षामी । क्षामिः क्षामी वाऽस्यामस्तीति क्षामिमान् । “क्षायो मः”
 (पा० ८।१।५३) इत्यस्यासिद्धत्वात् “माडुपधायाश्च०” (पा० ८।२।९)
 इति वत्वं न भवति ।

औजढत्तथा ॥ ४ ॥

औजढदिति—वहेर्निष्ठायामूढः, तमाख्यदिति णिच् तदन्ताल्लुङ् ।
 “चङि” (पा० ६।१।११) इति द्विर्वचने कर्त्तव्ये ढत्व - घत्व - ष्टुत्व -
 ढलोपानामसिद्धत्वाणौ च यष्टिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद् इत्येतद्
 द्विरुच्यते । अनगलोप इति प्रतिषेधात् सन्वदित्वं नास्ति । तेन औजढदिति
 भवति । औजढदित्येतत् क्तिन्नन्तस्य ऊढिशब्दस्य भवति ।

मतोर्वत्वे झलां जत्वं गुडलिण्मान्निदर्शनम् ॥ ५ ॥

गुडलिण्मानिति—गुडलिहोऽस्य सन्तीति मतुप्, तत्र ढत्व-जश्त्वयोर-
 सिद्धत्वाद् “झयः” (८।२।१०) इति वत्वं न भवति ॥

—इति काशिकाकारः ।

इमानि पञ्च पूर्वत्रासिद्धस्य निदर्शनानि दर्शितानि ।

धि च ॥ पा० ८।२।२५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति ।

कारिका—धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।

आशाध्वं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥ १ ॥

सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते ।
लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥२॥
घसिभसोर्न सिध्येत तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे ॥३॥

पक्षं स्थापयति—धि सकारे सिचो लोपः

‘धि च’ इत्यत्र यः सलोपो विधीयते स सिचः सकारस्य लोपो वेदितव्यः ।

शङ्का— किं प्रयोजनम् ?

समा०— चकाद्धीति प्रयोजनम् ।

चकास् + हि । चकास् + धि । चकाद् + धि । चकाद्धि । इत्यत्र सरकारस्य लोपो मा भूदिति, नो चेत् “धि च” इत्यनेन सकारमात्रस्य लोपे विधीयमाने, सकारस्य लोपः प्राप्नोति ।

शङ्का— आशाध्वं तु कथम् ?

“धि च” इत्यनेन यदि सिचः सकारस्य लोपो विधीयते चेद् आशास् + ध्वम् = आशाध्वम् इत्यत्र कथं सकारस्य लोपः स्यात् ।

समा०— जश्त्वं सरकारस्य भविष्यति ॥ १ ॥

आशास् + ध्वम् इति स्थिते ‘झलां जश् झशि’ (पा० ८।४।५३) इत्यनेन सस्य = सकारस्य जश्त्वं भविष्यति । सस्य जश्त्वे दकारे कृते ‘आशाद्ध्वम्’ इति सिद्धं भवति नार्थः सकारलोपेन ।

शङ्का— सर्वमेवं प्रसिद्धं स्यात्

यदि सस्य जश्त्वमेव क्रियते चेन्नास्त्यावश्यकता ‘धि च’ इत्यनेन सिचः सकारलोपस्य । सर्वत्रैव जश्त्वेन कार्यं प्रसिद्धं = प्रकर्षेण सिद्धं भविष्यतीति

सम्भवम् । तद्यथेहापि जश्वेन सिद्धम्—आयन्ध्वम् [आ + यम् + सिच् + ध्वम्] अरन्ध्वमिति ।

यदि कश्चिच्छङ्केत जश्वे कृते श्रुतिकृतो भेदो भवति । जश्वे सति दकारधकारयोः श्रवणं भवति । सकारलोपे च सति धकारमात्रस्यैव । तर्हि न—

श्रुतिश्चापि न भिद्यते ।

श्रुतिकृतोऽपि न कश्चिद् भेदो भवति । तथा च प्राह प्रदीपे कैयटः—“एकस्यानेकस्य वा व्यञ्जनपरस्य श्रुतौ विशेषो नावधार्यते । अथ च—

लुङ्श्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं

जश्वेन प्रसिद्धे, मूर्द्धन्ये = “इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात्” (पा० ८।३।७८) इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्या-देशो भवति इत्यत्र लुङ् = लुङ्लकारस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तथा च अच्योद्वम्, अप्लोद्वम् (अ + च्यु + सिच् + ध्वम् । अ + प्लु + सिच् + ध्वम्) इत्यत्र “आदेशप्रत्यययोः” (२८।३।५९) इत्यनेन सिचः सकारस्य षत्वे ‘झलां जश् झशि’ (पा० ८।४।५७) इति षकारस्य जश्वे डकारे ‘ष्टुना ष्टुः’ (पा० ८।४।४९) धकारस्य ष्टुत्वे ढकारे कृते अच्योद्वम्, अप्लोद्वम् इति सिद्धम् । तस्मान्नार्थो मूर्द्धन्यविधाने लुङ्ग्रहणेन ।

समा०—

सेटि दुष्यति ॥ २ ॥

यदि मूर्द्धन्ये (इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्) लुङ्ग्रहणं न क्रियते जश्वेनैव च रूपं प्रसाध्यते तर्हि सेटि दोषो भवति । तेन अलविद्वम् इत्येव रूपं स्यात् अलविध्वमिति तु न स्यात् । तस्मात् मूर्द्धन्ये लुङ्ग्रहणं कर्तव्यं “धि च” इति सिचो लोपोऽपि वक्तव्यः ।

शङ्का— यदि 'धि च' इत्यत्र सिचः सकारस्य लोपः क्रियते

चेत्— वसिभसोर्न सिध्येत

वसिभसोर्धात्वोः सकारलोपो न प्राप्नोति । तेन सग्धिश्च मे, बन्धां
ते हरी धानाः, इति सिद्धं न स्यात् । तस्मात्—

सिज्ग्रहणं न तत् ।

अनेन कारणेन 'धि च' इत्यत्र सिज्ग्रहणं नेति विज्ञेयम् ।

समा०—यदि सिज्ग्रहणं न क्रियते चेत् कथमिदं—'चकाद्धि
पलितं शिरः' इति ।

शङ्का—यदि सिज्ग्रहणं क्रियते कथं "सग्धिश्च मे, बन्धां ते हरी
धानाः' इति ।

समा०— छान्दसो वर्णलोपो वा

'सग्धिश्च मे' इत्यादौ छान्दसो वर्णलोपः [सरकारलोपः] कर्तव्यः ।
कथमिति चेदुदाहरति—

यथेष्कर्त्तारमध्वरे ॥ ३ ॥

यथा 'नेष्कर्त्तारमध्वरस्य' इति प्राप्ते 'इष्कर्त्तारमध्वरस्य' इति भवति
नलोपस्तथैव 'सग्धिश्च मे' इत्यादौ सलोपोऽपि भविष्यति ।

कारिकाकारेण प्रतिपादितं 'धि च' इत्यत्र सिचो ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।
भगवान् भाष्यकारस्तु प्राह—'इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतं चकाधीत्येव भवित-
व्यम्' इति । 'धि च' इत्यत्र सकारमात्रस्य ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यभिसन्धिः ।

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ पा० ८।२॥८०॥

अदसोऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य
च मकारः ।

कारिका--अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेहि दृश्यते ॥

शङ्का—“विष्वदेवयोश्च टेरेद्यञ्चतावप्रत्यये” (पा० ६।३।९२)
विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरेद्यादेशो भवति अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ
परतः । इत्यदसोऽद्यादेशो कृते [अदस् + अम् + अञ्च + क्विन् + सु ।
अद् अद्रि + अञ्च + वि + सु] अदद्यङ् इति रूपे सति केन प्रकारेणाचार्या
मुत्वं वाञ्छन्तीति जिज्ञासा ?

समा०— अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदाचार्या यथा कृपू सामर्थ्ये इत्यस्माद् धातोर्यङि द्विर्वचने,
उरत् (पा० ७।४।६६) इत्यत्वे हलादिशेषे “रीगृदुपधस्य च”
(पा० ७।४।९०) इत्यभ्यासस्य रीकि कुहोश्चुः (पा० ७।४।६१)
इति चुवे “कृपो रो लः” (पा० ८।२।१८) इत्युभयोरपि रेफयोः पृथक्
पृथक् लत्वं विधाय ‘चलीक्लृप्यते’ इति रूपं सम्पद्यते तथैवादसोऽद्र्यादेशो
कृत उभयोरपि दकारयोः पृथक् पृथक् लत्ववन्मुत्वं वाञ्छन्ति—अमुमुयङ्
अमुमुयञ्चौ अमुमुयञ्च इति । तैश्च ‘असेः’ इति सूत्रस्थपदेन सकारस्य
प्रतिषेधः क्रियते “अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति च परिभाषा
नाश्रीयते ।

अथ च—

केचिदन्त्यसदेशस्य

केचिदाचार्या अदसोऽद्र्यादेशो कृते “अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य
कार्यं भवतीति परिभाषामाश्रित्यान्त्यसदेशत्वाद् अद्र्यादेशस्य दकारस्य
मत्वं रेफस्य चोत्वं कृत्वा अदमुयङ् अदमुयञ्चौ अदमुयञ्च इति रूपमि-
च्छन्ति । तथा च—

नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥

एक आचार्या अदसोऽद्रयादेशे विहिते 'न' इत्याहुः । अदसोऽद्रयादेशे मुत्वं न भवतीति । ते च 'असे' इति सूत्रस्थपदे बहुव्रीहिं मन्यन्ते । अः [अकारः] सेः [सकारस्य स्थाने] यस्य सः = असिः, तस्यासेः । यत्र यत्र सकारस्यात्वं (त्यदाद्यत्वम्) तत्र तत्र मुत्वम् । यत्र यत्र च सकारस्यात्वाभावः (त्यदाद्यत्वम्) तत्र तत्र मुत्वम् । यत्र यत्र च सकारस्यात्वाभावः (त्यदाद्यत्वाभावः) तत्र तत्र मुत्वाभाव इति । अदसोऽद्रयादेशे तु सकारस्यात्वाभावस्ततो मुत्वस्याप्यभावः । तेन—अदद्रयङ् अदद्रयञ्चौ अदद्रयञ्च इति ते रूपमभिलषन्ति ।

“ये न सिः असिरिति सकारान्तप्रतिषेधमाश्रयन्ति नान्त्यसदेशपरिभाषां तेऽमुमुयङ्ङितीच्छन्ति । यथा चलीकृत्प्यत इति रेफद्वयस्य लत्वम् । अन्त्यसदेशपरिभाषाश्रये त्वदमुयङ्ङिति । ये तु त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वमिच्छन्ति ते 'अदद्रयङ्' इति मन्यन्ते । असेरिति अः सेर्यस्य सोऽयमसिस्तस्येत्यर्थः” । इति प्रदीपे कैयटः ।

तयोर्वाचि संहितायाम् ॥ पा० ८।२।१०८ ॥

संहितायां विषये तयोरिदुतोः स्थाने यकारवकारावादेशौ भवतोऽचि परतः ।

कारिका—किं तु यणा भवतीह न सिद्धं,

य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति ।

तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ,

शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्यौ ॥ १ ॥

इक् तु यदा भवति प्लुतपूर्वः,

तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।

तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ,

यणस्वर बाधनमेव तु हेतुः ॥ २ ॥

शङ्का— किं तु यणा भवतीह न सिद्धं खाविदुतोर्यदयं विदधाति । किं अग्रा३ वाशा, पटा३ वाशा । अग्रा३ यिन्द्रम्, पटा३ बुदकम् इदं 'इको यणचि' (६।१।७७) इति यणि कृते न सिध्यति । यदत्राचार्य इकार-उकारयोर्यकार-वकराबुपदिशति ।

समा०— न सिध्यति । प्लुतस्यासिद्धत्वात् । इमौ च प्लुतविकारौ ।

शङ्का— तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ

सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । यदयं “प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्” (पा० ६।१।१२५) इति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यत् स्वरसन्धिषु प्लुतो नासिद्धो भवतीति । यतो हि विद्यमानस्य हि कार्यिणः कार्यं विधीयते । अतस्तौ च ममेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ वेदितव्यौ । सिद्धत्वे यणा सिद्धमेव ।

समा०— शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥ १ ॥

अस्तु । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अग्रा३ उ आशा, पटा३ उ आशा इत्यत्र “इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च” (६।१।१२७) असवर्णेऽचि परत इकः प्रकृत्या भवन्ति ह्रस्वश्च तस्येकः स्थाने भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन इति शाकलः प्रकृतिभावः प्राप्नोति । अग्रा ३ इ इन्द्रम् पटा ३ उ उदकम् इत्यत्र “अकः सवर्णे दीर्घः” (६।१।१०१) अकः सवर्णेऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवतीति दीर्घत्वं प्राप्नोति । तस्मात् शाकलविधिं दीर्घविधिं च निवर्तयितुमिदुतोः स्थाने य्वौ विधीयते ।

शङ्का— इक् तु यदा भवति प्लुतपूर्वः, तस्य यणं विदधा-
 त्यपवादम् । तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ,

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इको यणचि (६।१।७७) इत्यत्र “यणादेशः प्लुतपूर्वस्य” इति वार्तिकं पठ्यते । प्लुतपूर्वस्येको यणादेशो वक्तव्यः । भो ३ इ इन्द्रः भो ३ यिन्द्रः । भो ३ इ इह भो ३ यिहेति । अयं च यणादेशो प्राप्तं शाकलविधिं दीर्घविधिं च वारयितुमारभ्यते । अतस्त-

दपवादोऽयं भवति । तेन तयोः = इदुतोर्न शाकलः प्रकृतिभावो भविष्यति न च सर्वर्णदीर्घत्वम् । एवं यणैव सिद्धं नार्थ इदतोर्यवौ विधानेन ।

समा०—यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥ २ ॥

इदमस्ति प्रयोजनम् । अग्रा ३ उ आशा, अग्रा ३ इ इन्द्रम् इति स्थिते यदि “यणादेशः प्लुतपूर्वस्य” इत्युपसंख्यानेन यणादेशो विधीयते चेद् “उदात्तस्वरितयोर्धणः स्वरितोऽनुदात्तस्य” (पा० ८ । २ । ४) उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवतीति स्वरितत्वं यणस्वरः प्राप्नोति । तद्बाधनार्थमिदमारभ्यत इति सारम् ।

नुदविदोन्दन्नाघ्राह्नीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ पा० ८।२।५६॥

नुद-विद-उन्द-न्ना-घ्रा-ह्नीभ्यो धातुभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति विकल्पेन ।

कारिका—वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दन्तेः ॥

शङ्का— विदधातुचतुष्टयं धातुपाठे तेषां निष्ठायां कस्य किं रूपम् ?

समा०— (१) वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा

विद ज्ञाने (अदा० प०) इत्यस्य धातोर्निष्ठायां विदित इति रूपं भवति ।

(२) विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

-
१. “भोगे विन्नश्च विदन्तेः” इति काशिकायां पाठ उपलभ्यते । “भोगे वित्तश्च विन्दन्तेः” इति महाभाष्यपाठः । ‘वित्तो भोगप्रत्यययोः’ (पा० ८।२।५८) इति विधानादयमेव पाठः प्रामाणिकः । ‘विद्ल लाभे’ इत्यस्मात्तु भोगप्रत्यययोर्नत्वनिषेधोऽन्यत्र नत्वमिति च कैयटः ।

विद सत्तायाम् (दिवा० आ०) इत्यस्य धातोर्निष्ठायां विन्न इति रूपमिष्यते ।

(३) वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च

विद विचारणे (रुधा० आ०) इत्यस्य धातोर्निष्ठायां विन्नः वित्त इति रूपद्वयं विज्ञेयम् ।

(४) भोगे वित्तश्च विन्दतेः ॥

विद्ल् लभे (तुदा० उ०) इत्यस्य धातोर्निष्ठायां वित्त इति रूपं निर्णयम् ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशेऽष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ पा० ८।३।४३॥

कृत्वोऽर्थे वर्तमानानां द्विस्-त्रिस्-चतुर् इत्येतेषां विसर्जनीयस्य विकल्पेन प्रकारादेशो भवति कुप्वोः परतः ।

कारिका—कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्मान्चतुष्कपाले मा ।
 षत्वं विभाषयाभून्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥ १ ॥
 सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोऽर्थे ।
 लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ २ ॥
 एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।
 अन्यो हि नेदुदुषधः कृत्वोऽर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥ ३ ॥
 अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।
 चतुरो न सिध्यति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ ४ ॥
 तस्मिंस्तु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
 प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥ ५ ॥

शङ्का— कृत्वमुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्मात् ?

आचार्यः ‘द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे’ इत्यत्र कृत्वमुजर्थे कस्मात् किमर्थं षत्वं ब्रवीति = षत्वं शास्ति; इह कृत्वोऽर्थग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ।

समा०— चतुष्कपाले मा । षत्वं विभाषया भूत्

चतुष्कपालम्, चतुष्कटकम् इत्यादौ षत्वं विभाषया विकल्पेन मा भूदेतदर्थमिह कृत्वोऽर्थग्रहणं क्रियते ।

शङ्कावादी समाधानमाह— ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥१॥

तत्र = चतुष्कपालम्, चतुष्कटकमित्यादौ तु ‘इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य’ (पा० ८।३।४१) इति पूर्वसूत्रेणैव षत्वं सिद्धं भवति । किं पुनरत्र कृत्वोऽर्थग्रहणेन ?

समा०— सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वम्

सिद्धे = प्राप्ते । पूर्वेण नित्ये षत्वेऽयमाचार्यश्चतुरः षत्वं विभाषया विधत्ते । तेनायं तस्य बाधकः स्यात् । तस्माच्चतुष्कपालादिषु विभाषा निवृत्त्यर्थं कृत्वोऽर्थग्रहणं क्रियते ।

शङ्का— यदापि कृत्वोऽर्थे ।

नात्र पूर्वसूत्रेण षत्वं प्राप्नोति । तत्राप्रत्ययविसर्जनीयस्य षत्वं विधीयते । अत्र च यदा कृत्वोऽर्थे चतुरशब्दात् सुच् क्रियते तदा प्रत्ययविसर्जनीयोऽयं भवति ।

समा०— लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ २ ॥

चतुर + सुच् । चतुर + स् इति स्थिते “रात्सस्य” (पा० ८।२।२४) इति कृत्वोऽर्थीये सुचि लुप्ते रेफस्य हि विसर्जनीयोऽवशिष्टो भवति, न प्रत्ययस्य । तेन पूर्वेणास्ति प्राप्तिः । तस्मादत्र कृत्वोऽर्थग्रहणं कर्तव्यम् । कृत्वोऽर्थे च गृह्यमाणे चतुष्कपालादिषु विभाषा षत्वं न भवति ।

शङ्का— एवं सति त्विदानीं द्वित्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।

एवं सति = कृत्वोऽर्थे गृह्यमाणे सति, इदानीं (साम्प्रतम्) द्वित्रि-
 श्वतुरित्यनेन किं कार्यम्, द्वित्रिश्चतुरिति ग्रहणं किमर्थं क्रियते ? यतो हि—

अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोऽर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥३॥

अन्यः = द्वित्रिश्चतुरित्येतेभ्यो भिन्नः कश्चिदपीदुपध उदुपधश्च शब्दः
 कृत्वोऽर्थीयो न दृश्यते । पुनः किमर्थं द्वित्रिश्चतुरिति ग्रहणम् ?

समा०—अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।

अत्र द्वित्रिश्चतुरिति ग्रहणेऽक्रियमाणे तदा सूत्रार्थे कृत्वोऽर्थेन विसर्ज-
 नीयो विशेष्येत । कृत्वोऽर्थे यो विसर्जनीयस्तस्य षकारादेशो भवतीति ।

शङ्का— कृत्वोऽर्थे विसर्जनीये विशेष्यमाणे को दोषः ?

समा०—चतुरो न सिध्यति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥४॥

कृत्वोऽर्थे विसर्जनीये विशेष्यमाण इदं तु सिद्धं भवति द्विः करोति,
 द्विष्करोति । त्रिः करोति, त्रिष्करोति । तदेदं तु न सिध्यति—चतुः करोति,
 चतुष्करोतीति । यतो हि—न चतुर् शब्दे कृत्वोऽर्थीयो विसर्जनीयः रेफस्य
 हि विसर्जनीयः । चतुर् + सुच् । चतुर् + स् । 'रात्सस्य' (पा० ८।२।२४)
 इति सलोपे चतुः ।

शङ्का—तस्मिंस्तु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।

तस्मिन् = द्वित्रिश्चतुरित्येतस्मिन् गृह्यमाणे कृत्वोऽर्थश्चतुर्शब्दस्य
 युक्तम् = न्याय्यं विशेषणं भवति । कृत्वोऽर्थे यश्चतुर्शब्द इति । तथा च
 सति न कश्चिद् दोषो भवति । तस्माद् द्वित्रिश्चतुर्-ग्रहणं कर्तव्यम् ।

समा०—प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥५॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं 'पदस्य' (पा० ८।१।१६)
 इत्यनुवर्तते । कृत्वोऽर्थग्रहणं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम्, तस्यापि
 विशेषणं भवितुमर्हम् । तथा च सति सूत्रार्थ एषः सम्पद्यते—पदस्य
 कृत्वोऽर्थे वर्तमानस्य यो विसर्जनीयस्तस्य विकल्पेन षकारादेशो भवति ।
 एवं सति न कश्चिद् दोषो भवति । तस्माद् द्वित्रिश्चतुरिति ग्रहणं शक्यम्—

कर्तुमिति स्थितम् । तथा च काशिकाकारः—‘इदुदुपधस्येत्येतस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वोऽर्थविषयेण च पदेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे द्वित्रिश्चतुरिति शक्यमकर्तुमिति’ ।

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ पा० ८।३।८८॥

सु वि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ।

कारिका—सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद् विमुष्वापेति केन न ।

हलादिशेषान्न सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥१॥

स्थादीनां नियमो नात्र प्राक् सितादुत्तरः सुपि ।

अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥२॥

शङ्का—किमर्थं स्वपधातुः सुपिभूतोऽत्र पठ्यते ?

समा०— सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूत्

सुपिभूतस्यैव स्वपधातोः षत्वं यथा स्यात् स्वपरूपस्य षत्वं मा भूदित्येतदर्थं सुपिभूतः स्वपधातुः पठ्यते ।

शङ्का—विमुष्वापेति केन न ।

वि + स्वप् + लिट् । वि + स्वप् + स्वप् + तिप् । वि + सुप् + स्वप् + णल् । वि + सु + स्वाप् + अ । विमुष्वाप । इत्यत्रापि स्वपधातुरभ्यासे सुपिभूतो दृश्यते । अत्र षत्वं केन न = किमर्थं न भवति ।

समा०— हलादिशेषान्न सुपि

अत्र सम्प्रसारणात्पूर्वं हलादिशेषे कृतेऽभ्यासे स्वपधातुर्न सुपिभूतो भवति । तस्मात् षत्वं न भविष्यति ।

शङ्का०— इष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥१॥

इदमिहावधार्यताम् पूर्वं हलादिशेषः क्रियतां प्रसारणम् = सम्प्रसारणे वेति । हलादिशेषात्पूर्वं सम्प्रसारणमिष्यते । तथा चाह—“अभ्याससम्प्रसारणं हलादिशेषाद् विप्रतिषेधेन” ।

समा०—अस्तु तर्हि ‘स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य’ (पा० ८।३।६४) इति नियमात् स्थादीनामेवाभ्याससकारस्य षत्वं नान्येषां धातूनामिति कृत्वात्र [विमुष्वाप] षत्वं न भावेष्यति ।

शङ्का०—स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः ।

नात्र स्थादिनियमः प्रवर्तते । तत्र हि ‘प्राक् सिताद्’ इत्यनुवर्तते । ‘परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्’ (पा० ८।३।७०) इति सितशब्दात्प्रागेव स नियमः । सिताच्चोत्तरः सुपिः पठ्यते सुविनिर्दिभ्य सुपिसूतिसमाः (पा० ८।३।८८) इति । तस्मादत्र तस्य नियमस्याभावः । नियमाभावे ‘विमुष्वाप’ इत्यत्र षत्वेन भवितव्यमेव ।

समा०—अस्तु तर्हि—‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य’ इति परिभाषा-माश्रित्य ‘विमुष्वाप’ इत्यत्र सुपेरभ्यासस्यानर्थकत्वात् षत्वं न भवतीति मन्तव्यम् ।

शङ्का०— अनर्थके विषुषुपुः

यदि ‘अर्थवद् ग्रहणे नानर्थकस्य’ इति परिभाषा समाश्रीयते तर्हि ‘विषुषुपुः’ इत्यत्रानर्थकस्य सुपेः कथं षत्वम् ?

समा०— सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥२॥

‘विषुषुपुः’ इत्यत्र सुपिभूतः स्वप्धातुद्विरुच्यते । सुपिभूतस्यैव षत्वविधानात् षत्वं सम्पद्यते । ‘विमुष्वाप’ इत्यत्र तु स्वपेद्विवचनं न सुपेरिति कृत्वा षत्वं त भवति ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशेऽष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ पा० ८।४।६ ॥

ओषधिवाचि वनस्पतिवाचि च यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य
वननकारस्य णकारादेशो भवति विकल्पेन ।

कारिका—फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

वनस्पतिलक्षणम्— फली वनस्पतिर्ज्ञेयः

फली = पुष्पं विनैव फलमात्रं यस्यास्ति स फली वनस्पतिर्बोद्धव्यः ।
तद्यथा—उदुम्बुरादयः (गूलर इति भाषायाम्) । वृक्षलक्षणम्—

वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

पुष्पं फलं चोपगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते पुष्पफलोपगाः । ये पुष्पवन्तः
फलवन्तश्च भवन्ति ते वृक्षा वेदितव्याः । ये केवलं पुष्पमेवोपगच्छन्ति
तेऽपि वृक्षा एव । तद्यथा—वेतसादयः । आम्रादयस्तूभयमुपगच्छन्ति, तस्मात्ते
वृक्षाः । ओषधिलक्षणम्—

ओषध्यः फलपाकान्ताः

फलस्य पाकः फलपाकः । फलपाकेऽन्तो यासां ताः फलपाकान्ताः ।
फलपाके सति यासामन्तो विनाशो भवति ता ओषधयो विज्ञेयाः । तद्यथा—
व्रीहियवादयः । वीरुधलक्षणम्—

लता गुल्माश्च वीरुधः ।

लताः प्रतानवत्यो मालत्यादयः । गुल्माः = ह्रस्वस्कन्धास्तरवः (झाड़
इति भाषायाम्) एते वीरुधसंज्ञका विज्ञेयाः । इति वनस्पत्यादिलक्षणम् ।

इति व्याकरणकारिकाप्रकाशेऽष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादोऽध्यायश्चाष्टमः ।

समाप्तश्चायं व्याकरणकारिकाप्रकाशः ।

ग्रन्थे व्याख्यातकारिकाणां मूलपाठः

* प्रथमोऽध्यायः *

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

१. प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ।	१
आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः ॥	
२. ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।	२
एतमातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित् ॥	
३. ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद् भवेत् ।	३
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥	
४. वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।	४
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥	
५. सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।	६
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥	
६. इकः कित्त्वं गुणो मा भूद् दीर्घारम्भात् कृते भवेत् ।	७
अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥	
७. सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।	७
दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥	
८. न सेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।	९
ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥	
९. इत्वं कित्सन्नियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।	९
वस्वर्थं किदतिदेशान्निगृहीतिः प्रयोजनम् ॥	
१०. भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।	१२
भुवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥	

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

११. दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षचिन्ना-
मुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । १३
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते
तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥
१२. रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोऽपि सः । १४
समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥
इति प्रथमोऽध्यायः ।

* अथ द्वितीयोऽध्यायः *

१३. अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् । १६
कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥
१४. उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । १७
द्वितीयाऽऽम्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥
१५. क्षुदजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । १९
शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि ॥
१६. जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते । २०
ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥
१७. जग्धिविधिल्यपि यत्तदकस्मात्, २१
सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ।
हिप्रभृतीस्तु सदा बहिरङ्गो,
ल्यब्भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥
इति द्वितीयोऽध्यायः ।

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

* अथ तृतीयोऽध्यायः *

१८. शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः । २२
 सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सन्निष्यते ॥
१९. वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । २३
 आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाश्चेडुपग्रहात् ॥
२०. धातुप्रकरणाद् धातुः कस्य चासज्जनादपि । २४
 आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥
२१. आमोऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा । २६
 आस्कासोरास्विधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥
२२. सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां २७
 कालहलचस्वरकर्तृयडां च ।
- व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देपां
 सोऽपि च सिद्धयति बाहुलकेन ॥
२३. कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया । २९
 मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥
२४. संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिद्धयति । ३०
 स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्धयति ॥
२५. अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् । ३१
 तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धयति ॥
२६. निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्त्रिसः षत्वं निपातनात् । ३२
 ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥१॥
२७. ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः । ३२
 ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥२॥

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

२८. आनाय्योऽनित्य इति चेद्दक्षिणाम्रौ कृतं भवेत् । ३४
 एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥
२९. अङ्घ्रिधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः । ३५
 अण्वाधनार्थमेव स्यात् सिद्धयन्ति श्वपचादयः ॥
३०. उदात्तत्वाद् भुवः सिद्धमिकारादित्वमिष्णुचः । ३६
 नञस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्ण्यते ॥
३१. कस्त्रोर्गित्त्वान्न स्थ ईकारः किञ्चतोरीत्वशासनात् । ३७
 गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनिट्त्वं गकोरितोः ॥
३२. शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्ट जुष्ट इत्यपि । ३८
 रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥
३३. हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ । ३८
 कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत् स्मृतः ॥
३४. बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् । ३९
 कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधुः ॥
३५. नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । ३९
 यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥
३६. संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । ३९
 कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

* अथ चतुर्थोऽध्यायः *

३७. षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् । ४३
 प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्वे तस्मान्नोभौ ॥

क्रमाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
३८. कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते । पूर्वोत्तरो तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥	४४
३९. अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुव्वत्वे निपातनात् । गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा छन्दसि तु नुग्विधिः ॥	४६
४०. सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥	४७
४१. अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत्तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥	४९
४२. आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥	५१
४३. तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥	५२
४४. अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरोत्सर्गिकः स्मृतः । वकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥	५५
४५. दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते । तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कविदृश्यते ॥	५६
४६. सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ । ग्रहणं माऽतदर्थं भूद् वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥	५७
४७. कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण् विधीयते । अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥	५७
४८. अन्विसद्धेरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् । गोत्राद्वुच् न च तद्गोत्रं तदन्तान्न स सर्वतः ॥१॥	५८

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

४९. ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः । ५८
सेनायां नियमार्थं वा यथा बाध्येत बाञ्ज् वुञ्जा ॥२॥
५०. अमेहकृतसित्रेभ्यस्त्यवविधिर्योऽव्ययात्स्मृतः । ६०
निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥
५१. समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते । ६१
ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥१॥
५२. मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च । ६१
ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥२॥
मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् स्थान्नो लुगजिनात्तथा ॥३॥ ६१
५३. वालवायो विदूरञ्च प्रकृत्यन्तरमेव वा । ६३
न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरी वदुपाचरेत् ॥
५४. हरिद्रुरेषां प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरु । ६४
उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥ ॥१॥
५५. आलम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ । ६४
ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मध्यमीयास्त्रयोऽपरे ॥२॥
श्यामायन उदीच्येषु उक्तः कठकलापिनोः ॥३॥ ६४
५६. आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । ६५
आवसथात् किशरादेः पितः पडेते ठगधिकारे ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

* अथ पञ्चमोऽध्यायः *

५७. ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । ६७
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

५८. डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते । ६८
मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥
५९. अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः । ६९
यस्य सङ्ख्या तदाधिक्ये डः कर्तव्यो मतो मम ॥
६०. भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । ७०
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥
६१. एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ । ७२
शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इकन् यवखदादिषु ॥
६२. अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । ७२
इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥
६३. आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी । ७३
कौष्ठकिर्जालमानिश्च ब्राह्मगुप्तेऽथ जानकिः ॥
६४. कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरुचप्रत्ययः स्मृतः । ७३
गोदावर्याश्च नद्याश्च सङ्ख्याया उत्तरे यदि ॥
इति पञ्चमोऽध्यायः ।

* अथ षष्ठोऽध्यायः *

६५. संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । ७५
रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद् विधीयते ॥
६६. लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि । ७६
समो वा हितततयोर्मासस्य पचि युङ्घञोः ॥
६७. आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च । ७७
पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

६८. परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । ७९
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥
६९. दुर्गागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः । ८०
पष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥
७०. वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । ८१
धातोस्तदर्थ्यातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥
७१. नामि दीर्घ आमि चेत् स्यात् कृते दीर्घे न नुङ्भवेत् । ८२
वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥
७२. दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां ८४
तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।
शौ नियमं पुनरेव विदध्याद्
भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥ १ ॥
७३. शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे ८५
शौ नियमं कुरु वाप्यसमीक्ष्य ।
दीर्घविधेरुपधानियमान्मे
हन्ति यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥
७४. सुष्ठ्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः ८५
शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।
यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्
तेन न तत्र भवेद् विनियम्यम् ॥ ३ ॥
७५. अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् । ८७
आलोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥
७६. चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं ८८
दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

इट्चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णि-
नित्यश्चायं वल्निमित्तो विधाती ॥

७७. न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते । ९०
दिदरीद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

७८. पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च । ९१
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ।

—*—
* अथ सप्तमोऽध्यायः *

७९. युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यण् तु प्रसज्यते । ९२
अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद् भवेदयम् ॥ १ ॥

८०. द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता । ९२
अशिष्यत्वाद्विलिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥ २ ॥

८१. एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस् क्व भविष्यति । ९३
कृतेऽप्येत्त्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

८२. औकारोऽयं शीविधौ डिङ्गृहीतो ९४
डिच्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।
सामान्यार्थस्तस्य चासञ्जनेऽस्मिन्
डित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥ १ ॥

८३. डित्त्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं ९४
वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ ।
वर्णश्चायं तेन डित्त्वेऽप्यदोषो
निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥ २ ॥

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

८४. अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते डतरादिषु । ९६
अद्वित्वाद्भुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥
८५. तातडि डित्त्वं संक्रमकृत् स्यादन्यविधिश्चेत्तच्च तथा न । ९७
हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥ १ ॥
८६. तातडो डित्वसामर्थ्यान्नायमन्यविधिः स्मृतः । ९७
न तद्वदनडादीनां तेन तेऽन्यविकारजाः ॥ २ ॥
८७. इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् । ९९
स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥ १ ॥
८८. रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमापि । ९९
नुड्वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् त्रपो इति ॥ २ ॥
८९. सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं १०१
सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते
नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥
९०. अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यता- १०२
मिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
अदन्तमृदन्तमृतां च वड्बृजौ
शिवडीडिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिवावपि ॥ १ ॥
९१. गणस्थमृदन्तमुतां च रुस्तुवौ १०२
क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्षणवः ।
इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चिता-
स्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥
९२. शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते १०३
घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

- रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभि-
स्ततस्त्वृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥
९३. यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते १०३
रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो
गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥
९४. दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहि- १०३
र्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया
गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥ ५ ॥
९५. दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं १०४
रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः
पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥
९६. रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः १०४
कृधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।
इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मता-
स्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥
९७. शिपिं पिपिं शुष्यतिपुष्यती त्विपिं १०४
विपिं श्लिपिं तुष्यतिदुष्यती द्विपिम् ।
इमान् दशैवोपदिश्यन्तिद्विधौ
गणेषु षान्तान् कृषिकर्षती तथा ॥ ८ ॥
९८. तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं १०५
लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

- स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं
प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥
९९. अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् १०५
शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यतो खिदिम् ।
तुदिं नुदिं विद्यति विन्त इत्यपि
प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिदः ॥ १० ॥
१००. पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन् १०५
निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ।
त्यजिं यजिं युजिरुचिसञ्जिमज्जतीन्
भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्व्यनिदस्वरान् ॥ ११ ॥
१०१. वाच्य ऊर्णोर्णवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । १०६
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥
१०२. पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि । १०६
यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते ॥
१०३. अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते । १०७
ह्रस्वाल्लुप्येत सम्बुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥ १ ॥
१०४. आप एत्त्वं भवेत्तस्मिन् न झलीत्यनुवर्तनात् । १०७
प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥ २ ॥
१०५. संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति । १०९
विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥ १ ॥
१०६. धातोर्हि नुम् कथं रञ्जेः स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात् । १०९
अनङ्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥ २ ॥
१०७. अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्गर्थं तत् कृतं भवेत् । १०९
क्नुसनोर्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥ ३ ॥

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

१०८. देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्बिधिः । १११
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥
१०९. अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । ११२
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥
११०. किरिति चर्करीतान्तं पचतीयत्र यो नयेत् । ११३
प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन सङ्ग्रहः ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

* अथाष्टमोऽध्यायः *

१११. सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टोऽतिडीति चोक्तार्थे । ११४
पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥
११२. शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत्तथा । ११५
मतोर्वत्वे झलां जश्त्वं गुडलिण्मान्निर्दर्शनम् ॥
११३. धिसकारे सिचो लोपश्चकाद्वीति प्रयोजनम् । ११६
आशाध्वं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥१॥
११४. सर्वमेवं प्रसिद्धं स्यात् श्रुतिश्चापि न भिद्यते । ११७
लुङ्श्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥२॥
११५. घसिभसोर्न सिध्येत तस्मात्सिञ्ग्रहणं न तत् । ११७
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥३॥
११६. अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । १२०
केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

११७. किं तु यणा भवतीह न सिद्धं, य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति । १२१
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ, शाकलदीर्घविधौ च निवस्यौ ॥१॥
११८. इक् तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तयणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौयणस्वरवाधनमेव तु हेतुः ॥२॥
११९. वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । १२३
वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः ॥
१२०. कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा । १२४
षत्वं विभाषयाऽभून्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥१॥
१२१. सिद्धे ह्ययं विधत्तेऽचतुरः षत्वं यदापि कृत्वोऽर्थे ।
लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥२॥
१२२. एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिचतुरित्यनेन किं कार्यम् ।
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोऽर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥३॥
१२३. अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।
चतुरो न सिद्धयति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥४॥
१२४. तस्मिंस्तु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥५॥
१२५. सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद् विमुष्वापेति केन न । १२७
हलादिशेषान्न सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥१॥
१२६. स्यादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः । १२७
अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥२॥
१२७. फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः । १२९
ओषध्यः फलपकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥
इत्यष्टमोऽध्यायः ।

प० आचार्य प्रियव्रत वेद

वाचस्पति

स्मृति संग्रह

शुद्धिपत्रम्

१४४ + ८ = १५२

पुस्तकाव

पुस्तकाव

२०११

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	८	विदिभ्यो	विधिभ्यो	६२	१०	पश्वतो	पार्श्वतो
३	२२	इदूतौ	ईदूतौ	६४	२	चतुथन	चतुर्थेन
८	१९	निमित्तम्	निमित्तम्	६७	१५	सर्वतः	सर्वतः
११	८	वनोरच	वनो र च	७०	७	सङख्या	सङख्या
१२	९	संहिताया	संहितया	७३	१९	पर्वात्	पूर्वात्
१४	३	ब्रवि	ब्रुवि	७३	२१	लोभ	लोभ
१६	७	द्यूत	द्यूत	७५	३	हल	हल्
१७	१३	धिग	धिग्	८४	८	नुट	नुट्
२३	१६	यङ्	यङ्	८५	१६	भ्रण	भ्रूण
२७	२३	सुप्तिङप	सुप्तिङुप	८९	२३	अर्ध	आर्ध
३०	२	कर्तृ	कर्तृ	९३	१९	भीवष्यति	भविष्यति
३०	११	भृत्रो	भृजो	९४	१५	विधात्तपादौ	विद्यात्तदादौ
३१	१०	क्यप	क्यप्	९७	७	पूर्णसवर्ण	पूर्वसवर्ण
३६	९	पचादि	पचादि—	९८	६	ब्रया	ब्रूया
३७	८	भाषाश्रित्य	भाषामाश्रित्य	१०६	३	सृष्टि	सृजि
४०	२	स्माप्युप	स्मादप्युप	१०७	१८	हस्वात्	ह्रस्वात्
४१	७	शक्यते	शक्यते	१०९	६	स्यात्लघो	स्याल्लघो
४१	१४	फिडू	फिडू	११२	१९	दुन्तरस्य	दुत्तरस्य
५०	६	प्रतिपेधः	प्रतिपेधः	११३	७	विदित	विदिति
५४	२२	षट्	षट्	१२७	९; १९	सुपि	सुपिः
५५	५	अण	अण्	१२८	२३	त भवति	न भवति

हमारे प्रकाशन

१. बलिदान (सचित्र) (भगवान्देव आचार्य, वेदव्रत शास्त्री)	१२'००
२. मनोविज्ञान तथा शिव सङ्कल्प (स्वामी आत्मानन्द सरस्वती)	३'५०
३. कन्या और ब्रह्मचर्य (" " ")	'२०
४. आत्मतरङ्ग (" " ")	'२५
५. विदेशों में एक साल (स्वामी स्वतन्त्रानन्द)	२'२५
६. वेद-प्रवेश (१-२ खण्ड) (स्वामी वेदानन्द)	२'५०
७. संस्कृताङ्कुर (" ")	१'००
८. हम संस्कृत भाषा क्यों पढ़ें (" ")	'५०
९. पञ्चमहायज्ञविधि की व्याख्या (" ")	१'००
१०. विरजानन्द चरित (" ")	१'५०
११. आर्य-सामाजिक-धर्म (" ")	'७५
१२. गुरुकुल-शतकम् (आचार्य मेधाव्रत)	'५०
१३. ब्रह्मचर्य-शतकम् (" ")	'६५
१४. ब्रह्मचर्य-महत्त्वम् (" ")	'५०
१५. विरजानन्दचरितम् (" ")	१'००
१६. नारायणस्वामिचरितम् (" ")	'७५
१७. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति (" ")	१'२५
१८. वैदिक धर्म परिचय (जगदेवसिंह सिद्धान्ती)	'६५
१९. छात्रोपयोगी विचारमाला (" ")	'६५
२०. संस्कृतवाङ्मय का सं० परिचय (" ")	'५०

❀ व्याकरण-महाभाष्य, प्रदीप उद्द्योत विमर्श सहित ❀

२१. नवाह्निक सजिल्द (प्रथम भाग) (सं० वेदव्रत शास्त्री)	१६'००
२२. प्रथम-द्वितीय अध्याय (द्वितीय भाग) (सं० वेदव्रत शास्त्री)	१६'००
२३. तृतीय-चतुर्थ अध्याय (तृतीय भाग) (सं० वेदव्रत शास्त्री)	१६'००
२४. पञ्चम-षष्ठ अध्याय (चतुर्थ भाग) (सं० वेदव्रत शास्त्री)	१७'००
२५. सप्तम-अष्टम अध्याय (पञ्चम भाग) (सं० वेदव्रत शास्त्री)	१५'००

२६. वेद-विमर्श (प्रथम भाग)	(घेदघत शास्त्री)	
२७. आसनों के व्यायाम (संचित्र)	(" ")	
२८. दैनिक-मन्थ्यायज्ञपद्धति	Date (" ")	
२९. महर्षि दयानन्द जीवकथा	(पं० बस्तीराम)	
३०. असली अमृत गीता १-२ भाग	(" ")	
३१. मनुस दीपिका	Sharma 29.4.04 (" ")	
३२. बस्तीराम रहस्य	Sharma 30.4.04 (" ")	४०
३३. मस्तिक विद्या (संचित्र)	(चन्द्रल बहिन पाठक)	७००
३४. वैदिक भारत में यज्ञ	(मुनि देवाज विद्यावाचस्पति)	२००
३५. दुष्टदमन	Sharma 30.4.04 (" ")	१२
३६. राष्ट्र-निर्माण में गुरुकुल का स्थान	(" ")	५०
३७. राष्ट्रनिर्माण में धर्म का स्थान	(" ")	०३
Any other		
३८. छद्मान्तमजरी	(जगतकुमार शास्त्री)	२००
३९. हित की बातें	(पं० ठाकुरदत्त शर्मा)	१०
४०. काश्मीर यात्रा	(जगन्नाथ बी० ए०)	५०
४१. आर्यसिद्धान्त दीप	(मदनमोहन विद्यासागर)	१२५
४२. आत्मानन्द जीवनज्योति	(वेदानन्द वेदवागीश)	१०.००
४३. ब्रह्मचर्य के साधन १-१० भाग	(आचार्य भगवान्देव)	३४५
४४. ब्रह्मचर्यामृत	(" ")	१५
४५. बालविवाह से हानियाँ	(" ")	०६
४६. स्वप्नदोषचिकित्सा	(" ")	१५
४७. बिच्छूविषचिकित्सा	(" ")	१२
४८. पापों की जड़ (शराब)	(" ")	१५
४९. हमारा शत्रु (तम्बाकू)	(" ")	२०
५०. नेत्र रक्षा	(" ")	२०
५१. व्यायाम का महत्त्व	(" ")	२५
५२. राम राज्य कैसे हो	(" ")	२०
५३. वीर हेमू	(" ")	७५

प्रकाशक—हरयाणा साहित्य संस्थान, गुरुकुल झज्जर, रोहतक